

**DERDAHING BATOS PARAGA UTAMA NOVEL WISANING AGESANG
ANGGITANIPUN SOERADI WIRJAHARSANA
(Kajian Psikologi Sastra)**

SKRIPSI

Dipunaturaken dhumateng Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Kangge Njangkepi Salah Satunggaling Sarat
Minangka kangge Nggayuh *Gelar*
Sarjana Pendidikan

dening
Lupita Ariantika Sari
NIM 09205241014

**JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA**

2013

PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Derdahing Batos Paraga Utama Novel Wisaning
Agesang Anggitanipun Soeradi Wirjaharsana (Kajian Psikologi Sastra)* menika
saged dipunujekaken awit sampun pikantuk palilah saking *pembimbing*.

Yogyakarta, 30 April 2013

Pembimbing I,

Drs. Afendy Widayat, M.Phil

NIP. 19620416 199203 1 002

Yogyakarta, 1 Mei 2013

Pembimbing II,

Dr. Purwadi, M.Hum

NIP. 19710916 200501 1 001

PANGESAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Derdahing Batos Paraga Utama Novel Wisaning Agesang Anggitanipun Soeradi Wirjaharsana (Kajian Psikologi Sastra)* menika sampun dipunandharaken ing pendadaran wonten sangajenging *Dewan Penguji* ing tanggal 10 Mei 2013 saha dipuntetepaken lulus.

DEWAN PENGUJI			
Asma	Jabatan	Tanda Asma	Tanggal
Drs. Hardiyanto, M.Hum.	Ketua Penguji		<u>17-5-2013</u>
Dr. Purwadi, M.Hum.	Sekretaris Penguji		<u>21-5-2013</u>
Dr. Suwardi, M.Hum.	Penguji I		<u>16-5-2013</u>
Drs. Afendy Widayat, M.Phil.	Penguji II		<u>16-5-2013</u>

Yogyakarta, Mei 2013

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

Dekan,

Prof. Dr. Zamzani, M. Pd.

NIP 19550505 198011 1 001

WEDHARAN

Ingkang tandha tangan ing ngandhap menika, kula

Nama : LUPITA ARIANTIKA SARI

NIM : 09205241014

Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa

Fakultas : Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta

ngandharaken bilih *karya ilmiah* menika asil panaliten kula piyambak. Samangertos kula, *karya ilmiah* menika boten ngandhut *materi* ingkang kaserat dening tiyang sanes, kajawi perangan-perangan tartamtu ingkang kula pendhet sarana kangge dhasar panyeratan kanthi nggatosaken tata cara lan paugeran panyeratan *karya ilmiah* ingkang umum.

Seratan ing wedharan menika kaserat kanthi saestu. Menawi kasunyatanipun kabukten bilih wedharan menika boten leres, bab menika dados tanggel jawab kula pribadi.

Yogyakarta, Mei 2013

Panyerat,

Lupita Ariantika Sari

SESANTI

“Sesungguhnya bersama kesulitan ada kemudahan. Maka apabila engkau telah selesai (dari sesuatu urusan), tetaplah bekerja keras (untuk urusan yang lain), dan hanya kepada Tuhanmulah engkau berharap” (QS Al-Insyirah: 6-8)

PISUNGSUNG

Skripsi menika kula aturaken dhateng Bapak kaliyan Ibu ingkang sampun paring
panyengkuyung saha donganipun.

PRAWACANA

Puji lan syukur konjuk dhumateng Allah SWT ingkang sampun paring rahmat saha hidayah dhateng panyerat, saengga panyerat saged mujudaken skripsi menika kanthi lancar lan boten wonten perkawis ingkang dados reribeting lampah. Panyeratan skripsi menika saged kawujud inggih amargi wontenipun panyengkuyung saking mapinten-pinten pihak. Awit saking menika, panaliti ngaturaken agunging panuwun dhateng pihak-pihak ing ngandhap menika.

1. Bapak Prof. Dr. Rochmat Wahab, M. Pd. MA. minangka rektor Universitas Negeri Yogyakarta,
2. Bapak Prof. Dr. Zamzani, M. Hum. minangka dekan Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta,
3. Bapak Dr. Suwardi, M. Hum. minangka Ketua Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring idi tumrap panyerat,
4. Bapak Afendy Widayat, M. Phil. minangka *pembimbing I*, ingkang sampun paring bimbingan saha piwulang tumrap panyerat kanthi sabar,
5. Bapak. Dr. Purwadi, M. Hum minangka *pembimbing II*, ingkang sampun paring bimbingan saha piwulang tumrap panyerat kanthi sabar,
6. Bapak Sutrisna Wibawa, M. Pd. minangka *penasehat akademik* ingkang sampun paring piwulang saha wejangan ing salaminipun sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah,
7. Bapak lan Ibu Dosen jurusan Pendidikan Bahasa Daerah maturnuwun awit saking ilmu, piwulang, lan wejangan salaminipun panyerat maguru ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah,
8. Tiyang sepuh kekalih, matur nuwun awit saking donga pangestu saha wejangan-wejanganipun, saengga panyerat saged mujudaken skripsi menika,
9. Sedaya kulawarga, matur nuwun awit saking sedaya peparang ingkang boten saged kula sebataken satunggal mbaka satunggal,
10. Kanca-kanca Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah angkatan 2009 mliginipun kanca-kanca kelas A ,

11. Sedaya pihak ingkang sampun paring panyengkuyung.

Panyerat rumaos bilih skripsi menika taksih tebih saking ingkang nami sampurna, nanging panyerat gadhah pangajeng-ajeng sageda skripsi menika migunani tumrap sok sintena ingkang maos. Mekaten kalawau atur sapala saking panyerat, mugi-mugi skripsi menika saged murakabi.

Yogyakarta, Mei 2013

Panyerat,

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Lupita Ariantika Sari'.

Lupita Ariantika Sari

DHAFTAR ISI

	Kaca
HALAMAN JUDUL	I
PASARUJUKAN	Ii
PANGESAHAN	Iii
WEDHARAN	Iv
SESANTI.....	V
PISUNGSUNG.....	Vi
PRAWACANA	Vii
DHAFTAR ISI	Ix
DHAFTAR TABEL	Xiii
DHAFTAR LAMPIRAN	Xiv
DHAFTAR TETENGER	Xv
SARINING PANALITEN	Xvi
 BAB I PURWAKA	 1
A. Dhasaring Panaliten	1
B. Underaning Perkawis	4
C. Watesaning Perkawis	5
D. Wosing Perkawis	5
E. Ancasing Panaliten	6
F. Paedahing Panaliten	6
G. Pangertosaning Tembung-tembung Kunci	7
 BAB II GEGARAN TEORI	 9
A. Psikologi Sastra.....	9
B. Novel	11
C. Penokohan/Paraga saha Konflik	14
1. Penokohan/Paraga	14
2. Konflik	17

D. <i>Psikologi Analitis</i> Carl Gustav Jung.....	19
1. <i>Struktur Psyche</i> utawi Kapribaden.....	20
2. <i>Dinamika Psyche</i> utawi Kapribaden.....	23
3. <i>Perkembangan Psyche</i> utawi Kapribaden.....	25
E. Panaliten Ingkang Jumbuh.....	28
BAB III CARANIPUN PANALITEN	29
A. Jinising Panaliten	29
B. Dhata Panaliten	29
C. Sumber Dhata Panaliten	30
D. Cara Ngempalaken Dhata	30
E. Pirantining Panaliten	31
F. Caranipun Nganalisis Dhata	32
G. Caranipun Ngesahaken Dhata	33
BAB IV ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGANIPUN.....	34
A. Asiling Panaliten	34
B. Pirembagan	39
1. Wujud Derdahing Batos	39
a. Pertentangan antawisipun Kekajengan saha Kanyatan	40
b. Rangu-Rangu tumrap Keputusan ingkang Sampun Dipunpilih	47
c. Rangu-Rangu tumrap Kaprigelan Dhiri Kangge Mungkasi Perkawis.....	49
d. Ajrih dhateng Kadadosan ingkang Nate Kalaksanan	52
e. Kecuwan amargi Kekajenganipun boten Kadadosan	55
f. Peksan supados Palakrama kaliyan Tiyang ingkang boten Dipuntresnani	58

g. Rangu-rangu anggenipun Nemtokaken Pilihan	59
h. Bingung anggenipun Nemtokaken Pangraosipun	63
i. Kapeksa saha Nurut kaliyan Tiyang Sepuhipun	65
j. Rangu-rangu menawi Badhe Medharaken Raos	67
k. Kecuwan tumrap Lelampahannipun Raden Kartaubaya	71
l. Bingung anggenipun Manggihaken Sujaka	72
m. Pangraos ingkang Kuwatos saha Dosa	74
n. Ajrih menawi Garwanipun Mangertos bilih Raden Rara Subiyah Nampi Serat Saking Tiyang Jaler	76
o. Pertentangan antawisipun Pangraos saha Kasunyatan	77
2. Faktor ingkang Njalari Derdahing Batos	79
a. Kasunyatan ingkang Boten Laras kaliyan Kekajengan	80
b. Pengkhianatan.....	82
c. Welas dhumateng Tiyang Sepuhipun	83
d. Pameksan Tiyang Sepuhipun.....	85
e. Kasunyatan ingkang Boten Laras kaliyan Wiwitanning Panggraita	86
f. Kengetan dhateng Sujaka	88
g. Wiyosipun Kabar Enggal	89
h. Kuwatos Setyanipun Raden Sujaka Boten Saged Kaleksanan	90
i. Ajrih Damel Kuwatos saha Kecuwan Tiyang Sepuhipun	91
j. Boten Kiyat Ngraosaken Wisaning Agesang	93
k. Idiologi kanthi Umum kaliyan Realitas ingkang Beda	94
l. Pengalaman/Ingatan Kala Rumiyyin	95

m. Boten Mangertos Kawontenanipun Sujaka.....	97
n. Ngajengaken Menapa ingkang Dereng Mesthi	98
o. Bingung Anggenipun Nemtokaken Pilihan	99
3. Cara Anggenipun Mungkasi Derdah ing Batos	100
a. Pasrah dhateng Kawontenan	100
b. Pemberontakan	102
c. Putus Asa/Nyerah	103
d. Nrima	105
e. Mastekaken Kaleresan/Madosi Menapa ingkang Leres	107
f. Kesadaran dhiri	108
g. Persona	109
h. Nolak Raden Kartaubaya	112
i. Ngicalaken Ingatan Bab Kartaubaya	113
j. Medharaken Raos	114
k. Nata Pikiran/Pamanggihipun saha Manahipun	115
BAB V PANUTUP.....	118
A. Dudutan	118
B. Pamrayogi.....	120
C. Implikasi.....	121
DHAFTAR PUSTAKA.....	122
LAMPIRAN.....	124

DHAFTAR TABEL

	Kaca
Tabel 1 : Wujud derdahing batos paraga utama novel <i>Wisaning Agesang</i> anggitanipun Soeradi Wirjaharsana	35
Tabel 2 : Faktor ingkang njalari derdahing batos paraga utama novel <i>Wisaning Agesang</i> anggitanipun Soeradi Wirjaharsana	37
Tabel 3 : Cara anggenipun mungkasi derdahing batos paraga utama <i>Wisaning Agesang</i> anggitanipun Soeradi Wirjaharsaa	38
Tabel 4 : Analisis wujud, faktor ingkang njalari, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos paraga utama novel <i>Wisaning Agesang</i> anggitanipun Soeradi Wirjaharsana	126

DHAFTAR LAMPIRAN

		Kaca
Lampiran 1	: Ringkesaning cariyos novel <i>Wisaning Agesang</i> Anggitanipun Soeradi Wirjaharsana	124
Lampiran 2	: Tabel analisis wujud, faktor ingkang njalari, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos paraga utama novel <i>Wisaning Agesang</i> Anggitanipun Soeradi Wirjaharsana	126

DHAFTAR TETENGER

Tetenger

ḍ

ṭ

Oe

Tj

j

Dj

Teges

dipunwaos dh wonten ing ejaan basa jawi enggal

dipunwaos th wonten ing ejaan basa jawi enggal

dipunwaos u wonten ing ejaan basa jawi enggal

dipunwaos c wonten ing ejaan basa jawi enggal

dipunwaos y wonten ing ejaan basa jawi enggal

dipunwaos j wonten ing ejaan basa jawi enggal

**DERDAHING BATOS PARAGA UTAMA NOVEL WISANING AGESANG
ANGGITANIPUN SOERADI WIRJAHARSANA
(Kajian Psikologi Sastra)**

**Dening Lupita Ariantika Sari
NIM 09205241014**

SARINING PANALITEN

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama, faktor ingkang njalari derdahing batos, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos paraga utama novel *Wisaning Agesang* anggitannipun Soeradi Wirjaharsana kanthi ngginakaken teori kapribadennipun Carl Gustav Jung .

Sumber dhata wonten ing panaliten menika inggih menika teks novel *Wisaning Agesang* ingkang ngrembag bab wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama, faktor ingkang njalari derdahing batos, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos paraga utama. Dhata dipunkempalaken mawi cara maos saha nyerat. Pirantining panaliten menika inggih menika kertu analisis dhata. Panaliti anggenipun nganalisis ngginakaken kertu analisis dhata. Dhata ingkang sampun kapanggihaken lajeng dipunanalisis mawi teknik *analisis deskriptif*. Caranipun ngesahaken dhata ing panaliten menika mawi *validitas semantis* lan *reliabilitas intra-rater* inggih menika maos saha nliti subjek panaliten kanthi wongsal-wangsul dumugi angsal dhata ingkang *konsisten*, sarta reliabilitas *interrater*, inggih menika ngrembag asiling panaliten menika kaliyan dosen saha kanca ingkang kagungan seserepan bab psikologi sastra.

Asiling panaliten nedahaken bilih: (1) panaliten menika manggihaken wujud derdahing batos, faktor ingkang njalari, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi paragatama, (2) penyesuaianipun utawi arah penyesesuaian paraga utama wonten ing karya sastra novel *Wisaning Agesang* anggitannipun Soeradi Wirjaharsana, kadadosan penyesuaianipun kajugar, inggih menika antawisipun pamanggih saha pangraos boten saged imbang. Bab menika ingkang dados perkawis ingkang asring dipuntliti saha dipungarap wonten ing karya sastra kadosta novel *Wisaning Agesang*, (3) Paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* inggih menika Raden Rara Subiyah pamanggihipun langkung dhateng arah subjektif (dhiri piyambakipun) nalika nglampahi derdah kaliyan Raden Kartaubaya saha Raden Sujaka, saha pamanggihipun dhateng objektifitas nalika kuwatir utawi kuwatosipun dhateng lingkungan (antawisipun kuwatir utawi kuwatos menawi tiyang sepuhipun kecuwan), (4) derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah saged dipunpungkasi dening piyambakipun, ananging anggenipun mungkasi derdah ing batosipun sipatipun sementara amargi sesampunipun derdah ingkang sampun dipunpungkasi, wonten/muncul derdah ingkang sanesipun. Amargi boten saged ngampah derdah ing batosipun, Raden Rara Subiyah boten kiyat nglampahi wisaning agesang saengga piyambakipun gerah lajeng tilar donya.

BAB I PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten

Sastra inggih menika salah satunggaling wujud lan asiling pakaryan *seni kreatif* ingkang objekipun tiyang gesang lan pagesangan kanthi ngginakaken basa kangge sarananipun. Sastra menika kedah saged nuwuhaken satunggaling asil ingkang endah saha saged ngupaya nyaluraken kaendahan manungsa. Sastra inggih menika andharan satunggaling tiyang ingkang awujud pengalaman. Andharan-andharan kasebat wonten ing sastra saged awujud lesan menapa dene seratan. Seratan inggih menika media pamanggih ingkang dipunandharaken mawi basa, basa ingkang saged dipun*interpretasikan* dhateng awujud seratan. Salah satunggaling karya sastra ingkang awujud seratan inggih menika novel. Novel nyariosaken bab pagesangannipun paraga saha tindak-tandukipun wonten ing pagesangan.

Miturut pamanggihipun Nurgiyantoro (1995:9), novel inggih menika karya prosa fiksi ingkang panjangipun langkung panjang, ingkang dipuntuwuhaken saking *unsur instrinsik* saha *unsur ekstrinsik*. Novel nyariosaken tindak-tandukipun paraga-paraganipun kados wonten ing pagesangan padintenan ingkang nyariosaken pengalamanipun piyambak, saking pengalaman tiyang sanes, utawi namung rekaan. Satunggaling novel asring ngandharaken bab pagesangan manungsa ingkang gadhah maneka warni perkawis wonten interaksinipun kaliyan lingkungan saha sesaminipun. Panganggit limrahipun ngarahaken pamaos tumrap kasunyatan pagesangan mawi cariyos ingkang wonten ing novel kasebat.

Novel *Wisaning Agesang* inggih menika salah satunggaling novel basa jawi anggitannipun Soeradi Wirjaharsana. Novel menika gadhah alur cariyos ingkang langkung narik kawigatosan pamaos. Tema novel *Wisaning Agesang* inggih menika bab jejodhoan saha tresna ingkang boten kasembadan. Cariyosipun inggih menika babagan perkawis utawi kasangsaran batos ingkang dipunlampahi paragatama inggih menika Raden Rara Subiyah amargi dipunjodhokaken kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani. Wonten ing novel menika paraga Raden Rara Subiyah inggih menika paragatama ingkang paling kathah dipuncariyosaken, minangka pelaku kadadosan menapa dene ingkang dipunkenai kadadosan.

Paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* aboting utaminipun boten sami. Raden Rara Subiyah langkung *dominan* tinimbang paraga sanesipun, saengga wonten ing panaliten menika ngginakaken paraga utama kangge dipuntliti derdahing batosipun. Raden Rara Subiyah minangka paragatama paling kathah dipuncariyosaken saha gegayutan kaliyan paraga sanesipun, saengga nemtokaken perkembangan alur cariyos.

Soeradi Wirjaharsana ngandharaken novel menika kanthi basa ingkang dereng ngginakaken *Sistem Ejaan yang Disempurnakan*, ananging gampil dipunmangertos kaliyan pamaos. Kadadosan-kadadosan wonten ing novel menika dipuncariyosaken kanthi cetha saengga pamaos boten awrat anggenipun mendhet menapa maksudipun cariyos wonten novel kasebat. Novel *Wisaning Agesang* menika narik kawigatosan wonten ing bab psikologi paraga-paraganipun, mliginipun bab derdah-derdah psikologinipun. Soeradi Wirjaharsana nampilaken perkawis-perkawis saha gagasan-gagasannipun mawi paraga-paraganipun wonten

ing novel *Wisaning Agesang*. Perkawis-perkawis kasebat ingkang dipunjlentrehaken wonten ing novel *Wisaning Agesang*, njalari derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga-paraganipun novel kasebat. Soeradi Wirjaharsana ngandharaken maneka derdahing batos ingkang kadadosan wonten ing pagesangannipun paraga-paraganipun wonten ing novel *Wisaning Agesang*.

Perkawis-perkawis ingkang wonten ing novel *Wisaning Agesang* perkawisipun *kompleks* sanget. Perkawis kasebat antawisipun perkawis jejodhoan, dipunkhianati, saha tresna ingkang boten saged kalaksanan. Perkawis menika ingkang njalari derdahing batos paraga-paraga wonten ing novel. Derdahing batos wonten ing novel nuwuhaken *persepsi* piyambak kangge para pamaos. Limrahipun pamaos gadhah prakiraan-prakiraan piyambak kangge mungkasi derdahing batos wonten ing cariyos, sanadyan prakiraan kasebat dereng tamtu leres kaliyan menapa ingkang dipunkajengaken wonten ing novel. Gegayutannipun kadadosan-kadadosan setunggal kaliyan sanesipun saha perkawis-perkawis ingkang njalari wontenipun derdah-derdah ingkang *kompleks*, limrahipun langkung dipunremeni dening pamaos.

Derdahing batos wonten ing novel *Wisaning Agesang* menika narik kawigatosan kangge dipuntliti amargi perkawisipun dipunwiwiti saking jejodhoannipun Raden Rara Subiyah kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani inggih menika Raden Kartaubaya, dipunkhianati dening Raden Kartaubaya, boten saged palakrama kaliyan tiyang ingkang dipuntresani, saha perkawis-perkawis sanes ingkang njalari paraga ngantos boten kiyat ngampah derdah ing batosipun saengga Raden Rara Subiyah gerah, lajeng seda. Menawi dipungayutaken kaliyan

psikologi, Raden Rara Subiyah nglampahi kawontenan kejiwaan inggih menika derdahing batos, derdah antawisipun kalih *fungsi jiwa* saengga kedah mendhet *sikap jiwa* kangge mungkasi derdah kasebat.

Kadadosan-kadadosan ingkang dipunlampahi paragatama, Raden Rara Subiyah, wonten ing novel *Wisaning Agesang* damel pamaos langkung mangertos bilih *jiwa* wonten ing dhiri manungsa menika gadhah peran ingkang wigatos wonten ing pagesangan. Bab menika sarujuk kaliyan pamanggih Aristoteles (wonten Walgito, 1989:6) ingkang ngandharaken bilih *jiwa* menika unsuripun pagesangan. Pengkajian karya sastra saged dipunbiyantu dening maneka disiplin ilmu, salah satunggalipun inggih menika ilmu psikologi.

Miturut pamanggihipun Jung (wonten ing Suryabrata, 1990:156) ngandharaken bilih kadadosan psikis saged dipunsadari menapa dene boten dipunsadari. Kesadaran menika gadhah kalih komponen pokok, inggih menika fungsi jiwa saha sikap jiwa, ingkang gadhang peranan ingkang wigatos wonten ing orientasinipun manungsa wonten ing dunianipun. Novel *Wisaning Agesang* badhe dipuntliti saking segi konflik psikologi paraganipun ingkang nliti bab derdahing batos paraga utama kanthi ngginakaken teori analitis ingkang dipunandharaken dening Carl Gustav Jung.

B. Underaning Perkawis

Saking dhasaring panaliten wonten ing inggil, saged dipunpendhet undering perkawis. Underaning perkawis wonten ing panaliten menika inggih menika kados mekaten.

1. Wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.
2. Faktor ingkang njalari derdahing batos paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.
3. Cara anggenipun mungkasi derdahing batos paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.
4. Akibat saking derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.

C. Watesaning Perkawis

Saking kathahipun perkawis wonten ing novel ingkang dipunlampahi paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana boten dipunrembag sedaya, ananging panaliten menika dipunwatesi. Watesaning perkawis wonten ing panaliten menika inggih menika kados mekaten.

1. Wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.
2. Faktor ingkang njalari derdahing batos paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.
3. Cara anggenipun mungkasi derdahing batos paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.

D. Wosing Perkawis

Gegayutan kaliyan watesaning perkawis wonten ing nginggil, saged dipunpendhet wosing perkawis. Wosing perkawis wonten ing panaliten menika inggih menika kados mekaten.

1. Kadospundi wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana?
2. Menapa kemawon faktor ingkang njalari derdahing batos paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana?
3. Kadospundi cara anggenipun mungkasi derdahing batos paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana?

E. Ancasing Panaliten

Jumbuh kaliyan perkawis ingkang karembag, pramila saged dipunpendhet ancasing panaliten. Ancasing panaliten wonten ing panaliten menika inggih menika kados mekaten.

1. Ngandharaken kadospundi wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.
2. Ngandharaken faktor-faktor ingkang njalari derdahing batos paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.
3. Ngandharaken cara anggenipun mungkasi derdahing batos paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.

F. Paedahing Panaliten

Asiling panaliten menika dipunkajengaken saged paring paedah kanthi *teoritis* saha *praktis*. Menawi *teoritis*, asiling panaliten menika dipunkajengaken saged paring seserepan bab sastra saha panaliten utawi analisis sastra ingkang dipuntliti kanthi pendekatan psikologi sastra mliginipun analisis novel bab derdahing batos paraga utama. Wondene paedah *praktis*ipun inggih menika asiling panaliten menika dipunkajengaken saged suka kawruh lan kangge sarana sinau kangge mahasiswa mliginipun bab derdahing batos ingkang ngginakaken teori psikologi, panaliten menika ugi kaajab saged suka

G. Pangertosaning Tembung-tembung Kunci

Variabel ing irah-irahan panaliten Derdahing Batos Paraga Utama Novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana kajlentrehaken kados mekaten.

1. Derdah/padudon inggih menika *percekcokan*, *perselisihan* utawi *pertentangan*. Wonten ing sastra tegesipun konflik inggih menika ketegangan utawi pertentangan wonten ing cariyos utawi drama antawisipun pertentangan wonten ing satunggal paraga, pertentangan antawisipun kalih paraga, lan sapanuggalanipun.
2. Derdahing batos inggih menika padudon ingkang kadadosan wonten ing jiwa salah satunggaling paraga.
3. Paraga inggih menika tiyang ingkang dipungambaraken wonten ing cariyos lan nglampahi kadadosan ingkang kagambaraken wonten ing alur.

4. Paraga utama inggih menika paraga ingkang dipuntengenaken wonten ing cariyos.
5. Psikologi inggih menika satunggaling panaliten kejiwaan ingkang ancasipun kangge mahami bab-bab pagesangan psikis manungsa ingkang salebeting menika wonten konflik ingkang boten sadar ndayani pratingkahipun manungsa.
6. Psikologi sastra inggih menika menika kajian sastra ingkang dipuntingali saking aktivitas kejiwaan.
7. Novel inggih menika satunggaling karya prosa fiksi ingkang panjangipun langkung panjang, ananging boten kepanjangan, boten ugi kacekakan.
8. Novel *Wisaning Agesang* inggih menika novel anggitanipun Soeradi Wirjaharsana ingkang nyariosaken satunggaling paraga ingkang gadhah derdah-derdah wonten ing pagesanganipun.

BAB II GEGARAN TEORI

A. Psikologi Sastra

Psikologi saking tembung Yunani *psyche* ingkang tegesipun jiwa, lan *logos* tegesipun ilmu. Ingkang dipunwastani psikologi inggih menika ilmu jiwa utawi ilmu ingkang nliti lan nyinauni bab tindak tanduk manungsa, Atkinson (wonten ing Minderop, 2010:3). Adhedasar pamanggihipun Suwardi (2003:96) bilih psikologi sastra inggih menika kajian sastra ingkang dipuntingali saking aktivitas kejiwaan. Panganggit ngginakaken cipta, raos, saha karsa kangge damel karya. Pamaos paring pamanggihipun dhateng karya sastra ugi boten ical saking kejiwaan piyambakipun. Karya sastra ingkang dipuntingali minangka fenomena psikologi, karya sastra kasebat nampilaken aspek-aspek kejiwaan mawi paraga-paraganipun.

Jatman (wonten ing Endraswara, 2003:97) ngandharaken bilih psikologi kaliyan sastra gadhah gegayutan ingkang *fungsiional*, inggih menika sami-sami gadhah paedah kangge sarana bab jiwa. Bedanipun inggih menika *gejala jiwa* ingkang wonten ing karya sastra inggih menika *gejala jiwa* saking manungsa *imajiner*, menawi psikologi gejala jiwa manungsa ingkang nyata/*riil*. Awit saking menika wonten ing jagad sastra, ilmu psikologi dipunginakaken kangge salah satunggaling pendekatan kanthi menelaah karya sastra mliginipun kangge nliti paraga-paraganipun, saengga kangge mangertosi kejiwaan manungsa wonten ing paraga karya sastra dipunginakaken kajian psikologi.

Psikologi sastra inggih menika *telaah* karya sastra ingkang dipunpitadosi nengenaken cak-cakanipun lan *aktivitas* kejiwaan. Kangge naliti samubarang karya psikologis kedah dipunwigatos inggih menika dumugi pundi gegayutanipun psikologi panganggit lan kaprigelan panganggit nampilaken paraga-paraganipun ingkang gayut kaliyan perkawis kejiwaan. Psikologi sastra dipundayani dening maneka warni. Sepisan, karya sastra inggih menika kreasi saking proses kejiwaan lan pamanggihipun panganggit ingkang kawontenan ing kawontenan setengah sadar (*subconscious*) ingkang salajengipun dipunandharaken mawi wujud *conscious* (Endraswara, 2003:96). Ingkang kaping kalih, telaah psikologi sastra inggih menika *kajian* ingkang nliti gambaran psikologis wonten ing dhiri paraga-paraganipun ingkang dipunandharaken kanthi sae saengga pamaos saged ngraosaken perkawis-perkawis psikologinipun lan kadhangkala pamaos saged gadhah raos bilih pamaos wonten ing cariyos kasebat.

Miturut pamanggihipun Nyoman Kutha Ratna (2004:343), wonten tigang cara ingkang saged dipuntindakaken kangge mangertosi gayutanipun psikologi kaliyan sastra, antawisipun: 1) mangertosi unsur-unsur kejiwaan panganggit minangka panyerat, 2) mangertosi unsur-unsur kejiwaan paraga-paraga fiksionalipun wonten ing karya sastra, 3) mangertosi unsur-unsur kejiwaan pamaos. Sami kaliyan pamanggihipun Nyoman Kutha Ratna, pamanggihipun Roekhan (wonten ing Suwardi, 2003:97) ugi ngandharaken psikologi sastra inggih menika disiplin ilmu ingkang gadhah tigang pendekatan, inggih menika: 1) pendekatan *tekstual*, ingkang naliti aspek psikologi paraga wonten ing karya sastra, 2) pendekatan *reseptif-pragmatik*, nliti *aspek psikologis* pamaos ingkang

dipunwujudaken saking dayan ing karya ingkang dipunwaos, saha cak-cakanipun *resepsi* pamaos kanthi ngraosaken karya sastra wau, 3) pendekatan ekspresif, nliti aspek psikologi panyerat nalika nindakaken proses kreatif ingkang *terproyeksi* ing karyanipun.

Saking andharan ing nginggil, saged dipunpendhet dudutanipun bilih pendekatan psikologi trep sanget menawi dipunginakaken kangge nganalisis derdahing batos satunggaling paraga utama wonten ing novel. Pendekatan psikologi dipunginakaken amargi derdahing batos wonten ing dhirinipun paraga utama gegayutan sanget kaliyan tindak-tanduk saha pagesangan psikis satunggaling paraga utama. Ing panaliten menika bab psikologi badhe katiti ing salebeting novel.

B. Novel

Novel inggih menika wujudipun karya sastra ingkang ugi dipunwastani fiksi. Tembung novel saking basa Italia *novella* (basa Jermanipun *novelle*). Kanthi *harfiah novella* tegesipun satunggaling barang enggal ingkang alit, lajeng dipunwastani cariyos cekak ingkang awujud prosa, pamanggihipun Abraham (mawi Nurgiyantoro, 1995:9). Tembung/istilah *novella* lan *novelle* ngandhut pangertosan ingkang sami kaliyan *istilah* Indonesia *novelet* (Inggris: *novellete*) ingkang dipunwastani satunggaling karya prosa fiksi ingkang panjangipun langkung panjang, ananging boten kepanjangan, boten ugi kacekakan. Limrahipun satunggaling novel nyariosaken bab paraga-paraga lan tindak-tandukipun wonten ing pagesangan saben dinten.

Wonten ing *The American College Dictionary* (Tarigan, 1985:164) ngandharaken bilih novel inggih menika cariyos prosa ingkang fiktif ingkang panjangipun boten tamtu, ingkang nggambaraken paraga-paraganipun, *gerak* sarta kanthi adegan nyata *representatif* wonten ing alur utawi kawontenan ingkang boten leres. Dene Miturut pamanggihipun H.B Jassin (1977:64) ngandharaken bilih novel minangka karangan prosa ingkang sipatipun cariyos ingkang nyariosaken kadadosan-kadadosan saking pagesangan tiyang. Cuddon (wonten ing Minderop, 2010:53) ngandharaken bilih:

Psychological novel. A vague term to describe that kind of fiction which is for the most part concerned with the spiritual, emotional, and mental lives of the characters and with the analysis of character rather than with the plot and action. Many novelist during the last 200 years have written psychological novels Cuddon (wonten ing Minderop, 2010:53).

Andharan ing inggil inggih menika ngandharaken bilih karya fiksi inggih menika samubarang *istilah* ingkang dipunginakaken kangge ngandharaken bilih wosing novel mliginipun novel psikologi nggayutaken antawisipun spiritual, emosional, lan mental paraga-paraganipun kanthi cara langkung kathah nliti perwatakan tinimbang nliti alur utawi kadadosan. Salaminipun 200 taun pungkasan novel-novel psikologis kathah dipunserat dening para novelist.

Antawisipun psikologi kaliyan novel gadhah gegayutan kanthi *funksional* inggih menika sami-sami gadhah paedah minangka sarana nyinauni bab kejiwaan manungsa. Bedanipun inggih menika *gejala jiwa* ingkang wonten ing karya sastra novel inggih menika *gejala jiwa* saking manungsa *imajiner*, menawi psikologi gejala jiwa manungsa ingkang nyata/*riil*. Sanadyan sipatipun manungsa wonten ing karya sastra novel sipatipun *imajiner*, ananging anggenipun nggambaraken

karakter saha jiwani pun, panganggit ndadosaken manungsa ingkang wonten ing alam nyata minangka model kangge reriptannipun. Kejiwaan para paraga wonten ing novel sejatosipun inggih menika gambaran manungsa ingkang gesang ing alam nyata ingkang dipunginakaken kangge model wonten ing reriptanipun panganggit.

Saking andharan ing nginggil saged dipunpendhet dudutanipun bilih novel inggih menika satunggaling karya sastra ingkang panjangipun boten tamtu, ingkang nyariosaken paraga-paraga lan kadadosan-kadadosan ingkang dipunlampahi paraga kasebat. Novel menika gadhah unsur-unsur ingkang saged mbangun cariyos utawi wosing cariyos inggih menika unsur instrinsik lan unsur ekstrinsik.

Awit saking novel, ilmu psikologi saged dipunginakaken minangka salah satunggaling pendekatan kangge naliti utawi nliti paraga-paraganipun. Kangge naliti psikologi wonten ing novel, panaliti sastra kedah naliti ingkang dhasaripun teori-teori lan hukum-hukum psikologi ingkang ngandharaken paraga-paraga lan kofliksipun.

C. Penokohan/ Paraga saha Konflik

1. Penokohan/Paraga

Pangertosan tokoh wonten ing ilmu sastra asring dipunwastani paraga, watak, perwatakan, karakter, utawi karakterisasi. Miturut pamanggihipun Jones (wonten ing Nurgiyantoro, 1995:1650), penokohan inggih menika panggambaran ingkang cetha bab salah satunggaling tiyang ingkang dipuntampilaken wonten ing

cariyos. Paraga nggadhahi peran ingkang wigatos wonten ing lelampahanipun cariyos, amargi wonten paraga samubarang kadadosan kawontenan ing cariyos. Paraga dipunginakaken panganggit kangge ngandharaken maksudipun mawi pangandikan, saha tindak-tandukipun paraga. Paraga boten beda kaliyan manungsa, sami-sami gadhah watak ingkang maneka rupa. Penokohan inggih menika reriptan citraning paraga wonten ing karya sastra, Sudjiman (wonten ing Widayat, 2004:27). Penokohan langkung wiyar pangertosanipun tinimbang pangertosan tokoh lan pangertosan perwatakan, amargi penokohan menika kalebet sinten paraga cariyos, kadospundi watakipun, lan kadospundi anggenipun mapanaken lan anggenipun nggambaraken wonten ing cariyos saengga saged paring gambaran ingkang cetha dhumateng pamaos. Penokohan ugi paring sarwe dhateng teknik *perwujudan* lan pangembangan paraga wonten ing cariyos (Nurgiyantoro, 1995:166).

Miturut pamanggihipun Wiyatmi (2009:51) penokohan saged dipungambaraken mawi tigang *dimensi*, inggih menika *dimensi* fisiologis, sosiologis, lan psikologis. Dimensi fisiologis antawisipun yuswa, jinising kelamin, kawontenan badan, lan sapanunggalanipun. Dimensi sosiologis antawisipun status sosial, pakaryan, pendidikan, jabatan, organisasi, suku, bangsa, lan sapanunggalipun. Dimensi psikologi antawisipun mentalitas, kapitadosanipun, sipat-sipatipun, sikap, lelampahanipun, lan intelektualitasipun.

Wataking paraga (*character*), miturut pamanggihipun Abrams (wonten ing Nurgiyantoro, 1995:165) inggih menika tiyang-tiyang ingkang dipungambaraken wonten ing *karya naratif* utawi drama, ingkang dipunpahami

dening pamaos anggadahi kualitas moral lan saged dipunekspresikaken mawi ngendikan lan menapa ingkang dipuntindakaken. Miturut pamanggihipun Wiyatmi (2009:30) paraga inggih menika para pelaku ingkang wonten ing samubarang fiksi. Paraga wonten ing fiksi menika minangka pangriptan saking panganggit, kamangka saged ugi gambaran saking tiyang-tiyang wonten ing pagesangan. Paraga wonten ing fiksi limrahipun dipunperang dados mapinten-pinten jinis. Miturut pamanggihipun Nurgiyantoro (1995:176-177) paraga dipuntingali saking perananipun kaperang dados kalih, inggih menika 1) paraga utama (*central character*) inggih menika paraga ingkang dipunutamakaken anggenipun nyariosaken wonten ing novel. Menika minangka paraga ingkang asring kathah dipuncariyosaken lan langkung asring gegayutan kaliyan paraga-paraga sanes. Paraga utama kamangka pelaku utawi ingkang dipundadosaken kadadosan lan konflik, saha paring daya dhateng *perkembangan plot*; 2) paraga tambahan (*peripheral character*) inggih menika paraga ingkang namung kangge tambahan wonten ing cariyos, limrahipun langkung sekedhik dipuncariyosaken, boten dipunwigati, lan anggenipun medal namung menawi wonten gayutanipun kaliyan paraga utama.

Sanajan paraga lan penokohan wonten ing cariyos namung minangka paraga ingkang dipunripta panganggit, ananging kedah dipundamel kanthi wajar. Piyambakipun kedah minangka paraga ingkang gesang kanthi *wajar* kados ta pagesangan manungsa ingkang gadhah pamanggih lan pangraos, sarta kedah gayut kaliyan isinipun cariyos kanthi watak ingkang dipungadhahi (Nurgiyantoro, 1995:167). Gayutanipun paraga lan penokohan kedah dipuntingali wonten

gayutanipun kaliyan unsur-unsur sanes lan perananipun wonten ing carios kanthi samudayanipun. Paraga menika unsur ingkang langkung wigati wonten ing karya fiksi, ananging paraga menika gayutan kaliyan unsur-unsur sanes. Wonten panaliten menika dipuntliti gayutanipun paraga kaliyan konflik mawi metode psikologi sastra.

Adhedhasar segi psikologisnipun, antawisipun penokohan kaliyan psikologi gadhah gegayutan amargi wonten ing novel limrahipun paraga dipuntampilaken kanthi jangkep, tuladhanipun ingkang wonten gayutanipun kaliyan tindak tandukipun saha sipatipun. Paraga gadhah peran ingkang wigatos wonten ing cariyos, amargi awit wonten paraga timbul perkawis-perkawis. Paraga wonten ing novel dipunginakaken panganggit kangge ngandharaken maksudipun cariyos mawi ngendikanipun, tindak tandukipun/ prilaku paraganipun saengga unsur psikologis paring daya tumrap unsur penokohan wonten ing karya sastra.

Paraga boten kawon narik kawigatosanipun wonten ing psikologi sastra. Paraga inggih menika *figur* ingkang dipunkengingi lan ingkang ngengingi tindakan psikologis. Kapribadenipun paraga saged gantos-gantos gumantung kawontenan ingkang wonten lingkunganipun. Paraga inggih menika *figur* ingkang wigatos, ingkang dados sasana novelis kangge nglumantaraken jiwaniipun. Saking kadadosan *ambivalensi* menapa dene kapribaden *tunggal*, minangka wujud *kompleksitas* psikologi manungsa. Paraga-paraga wonten ing novel aboting utaminipun boten sami. Perkawis-perkawis saha gagasan-gagasan wonten ing novel dipuntampilaken wonten ing paraga-paraganipun. Perkawis-perkawis kasebat limrahipun njalari derdahing batos paraga-paraganipun. Awit saking

menika, panaliti badhe naliti derdahing batos paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.

2. Konflik

Hardjana (1994:23) ngandharaken bilih wontenipun konflik amargi hubungan kalih tiyang utawi kelompok ingkang boten sami utawi *berlawanan* saengga kalih-kalihipun *terganggu*. Konflik inggih menika *percekcokan*, *perselisihan* utawi *pertentangan*. Wonten ing sastra dipuntegesaken bilih konflik menika ketegangan utawi pertentangan wonten ing cariyos utawi drama antawisipun pertentangan wonten ing satunggal paraga, pertentangan antawisipun kalih paraga, lan sapanunggalipun. Konflik inggih menika samubarang ingkang gadhah sipat boten ngremenaken ingkang kadadosan utawi katindakaken dening paraga-paraga wonten ing cariyos. Paraga-paraga kasebat gadhah kalodhangan kangge milih kadadosan ingkang dipunlampahi piyambakipun, menika andharan saking Meredith & Fitzgerald (wonten ing Nurgiyantoro, 1995:122). Miturut Wellek & Warren (1990:285) konflik inggih menika samubarang ingkang sipatipun dramatik, ingkang ndadosaken pertarungan antawisipun kalih kekuatan ingkang sami lan njalari wontenipun aksi saha aksi wangsulan. Saged dipunpendhet dudutanipun bilih konflik menika salah satunggaling ingkang boten ngremenaken saha njalari wonten *aksi* lan *reaksi* saking menapa ingkang dipuntentangaken paraga wonten ing satunggaling kadadosan.

Miturut pamanggihipun Sayuti (2000:42-43) konflik wonten ing cariyos dipunperang dados tiga, inggih menika: 1) *social conflict* “konflik sosial”

limrahipun awujud konflik paraga gegayutanipun kaliyan perkawis sosial. Konflik menika wonten amargi *sikap individu* tumrap *lingkungan sosial* bab maneka perkawis. 2) konflik antawisipun manungsa saha alam, konflik menika dipunwastani *physical or element conflict* “*konflik alamiah*” limrahipun nalika paraga boten saged nguwaosi utawi dados paedahing saha nglestantunaken alam kanthi leres. 3) konflik wonten ing dhiri tiyang (paraga), konflik menika dipunwastani *psychological conflict* “*konflik kejiwaan*” ingkang limrahipun awujud perjuangan satunggaling paraga kangge nglawan piyambakipun saengga saged nemtokaken menapa ingkang badhe dipuntindakaken. Wonten ing panaliten menika ingkang badhe dipuntliti inggih menika bab derdahing batos ingkang wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.

Konflik internal (konflik kejiwaan) inggih menika konflik ingkang kadadosan wonten ing sajroning manah, jiwa paraga wonten ing cariyos. Konflik kejiwaan miturut pamanggihipun Nurgiyantoro (1995:124) inggih menika konflik ingkang dipunlampahi manungsa kaliyan dhirinipun piyambak, konflik menika inggih menika perkawis intern salah satunggaling tiyang. Konflik menika kadadosan amargi wonten pertentangan antawisipun kalih kekajengan, kapitadosan, pilihan-pilihan ingkang beda, saha perkawis-perkawis sanes. Saking andharan menika saged dipunpendhet dudutanipun bilih konflik batin inggih menika konflik ingkang katindakaken manungsa kaliyan dhiri piyambakipun amargi kasunyatan ingkang boten trep utawi boten laras kaliyan menapa ingkang dipunkajengaken saengga paring daya tindak-tandukipun.

D. Psikologi Analitis Carl Gustav Jung

Carl Gustav Jung inggih menika salah satunggaling tiyang ingkang manggihaken teori bab psikologi kapribaden mliginipun psikologi analitis. Wonten ing lapangan psikiatri piyambakipun pikantuk daya saking Sigmund Freud. Kala rumiyin piyambakipun inggih menika dados ingkang ndherek Freud, saha kathah mbela psikoanalitis tumrap kathahipun kritik dhateng teori psikoanalitis. Ananging, sampun sawetawis dangu wonten bedaning pamawas saengga piyambakipun boten malih ndherek utawi misah saking teorinipun Sigmund Freud lan ndamel aliran piyambak ingkang dipunwastani *Psikologi analitis* utawi *Psikologi Kompleks*. Pokok-pokok teoripun saged dipunperang dados *struktur*, *dinamika*, saha *perkembangan* kapribaden (*psyche*).

1. Struktur Psyche utawi Kapribaden

Psyche miturut pamanggihipun Jung (wonten ing Yusuf, 2008:74) dipunwastani minangka sedaya pamanggih, pangraos, saha kadadosan nyata ingkang dipunsadari menapa dene boten dipunsadari. Struktur kapribaden manungsa kaperang dados kalih inggih menika dimensi kesadaran saha dimensi ketidaksadaran. Kalih dimensi menika sami-sami ngisi saha gadhah fungsi piyambak-piyambak wonten ing penyesuaian dhiri. Dimensi kesadaran gadhah upaya njumbuhaken tumrap dunia njawi salah satunggaling tiyang, dene dimensi ketidaksadaran gadhah upaya njumbuhaken tumrap dunia dalem satunggaling tiyang. Batas antawisipun kalih dimensi menika boten ajeg, saged gantos-gantos. Jembaripun daerah kesadaran utawi ketidaksadaran saged tambah utawi saged

kirang. Kasunyatannipun, daerah kesadaran namung minangka bagian ingkang alit saking dimensi kapribaden.

Kesadaran gadhah kalih komponen pokok, inggih menika fungsi jiwa saha sikap jiwa, ingkang gadhah peranan ingkang wigatos tumrap orientasinipun manungsa wonten ing donyanipun. Jung (wonten ing Suryabrata, 1990: 185-186) negesaken fungsi jiwa inggih menika satunggaling wujud aktivitas kejiwaan ingkang boten gantos menawi wonten ing lingkungan ingkang beda. Fungsi jiwa dipunperang dados sekawan pokok, inggih menika ingkang kalih *rasional* inggih menika penggalih lan pangraos, dene ingkang kalih *irrasional* inggih menika *pendirian* lan *intuisi*. Fungsi *rasional* limrahipun kangge paring pambiji, penggalih kangge mbiji tumrap kaleresan saha kalepatan, dene pangraos kangge mbiji ingkang dhasaripun ngremenaken lan boten ngremenaken. Menawi kalih-kalihipun *fungsi irrasional*, fungsipun boten paring pambiji, ananging namung kangge ngemataken kanthi sadar menapa dene tak sadar.

Miturut pamanggihipun Jung (wonten ing Suryabrata, 1990: 186-190) sikap jiwa inggih menika energi psikis umum utawi libido ingkang awujud orientasinipun manungsa tumrap donyanipun. Arah aktivitas energi psikis menika saged arahipun dhateng njawi menapa dene dhateng lebet. Tipe manungsa saged dipunperang dados kalih tipe miturut sikap jiwaniipun, inggih menika: ingkang sepisan manungsa ingkang gadhah tipe ekstravers, lan ingkang kalih manungsa ingkang gadhah tipe introvers. Tiyang ingkang ekstravers dipundayani saking donya objektif, inggih menika dunia saking njawi dhiri piyambakipun. Orientasinipun tumuju dhateng njawi, penggalih, pangraos, saha tindakanipun

dipuntemtokaken dening lingkunganipun, lingkungan sosial, menapa dene lingkungan non-sosial. Tiyang ingkang intravers inggih menika tipe tiyang ingkang dipundayani saking dunia objektif, inggih menika dunia saking lebet. Orientasinipun tumuju ing dalem. Penggalih, pangraos, saha tindakanipun dpuntemtokaken dening faktor-faktor subjektif utawi dhiri piyambakipun.

Cara ingkang dipunginakaken salah satunggaling tiyang kanthi sadar kangge ningalaken dhiri dhateng njawi (dhateng dunia sakkiwa tengenipun) dening Jung (wonten ing Suryabrata, 1990:193) dipunwastani *persona*. *Persona* inggih menika *kompleks* fungsi-fungsi ingkang dipunwujudaken dhasaripun saking *pertimbangan penyesuaian* utawi usaha kangge madosi cara mungkasi perkawis, ananging boten sami kaliyan *individualitas*. Cara kasebut dereng tampu jumbuh kaliyan kawontenan dhirinipun ingkang sejatosipun. *Persona* menika minangka kompromi antawisipun salah satunggaling tiyang kaliyan masarakat, antawisipun struktur batos piyambakipun kaliyan tuntutan-tuntutan sakkiwa tengenipun bab kadospundi piyambakipun kedah nindakaken utawi menapa ingkang kedah dipuntindakaken.

Ketidaksadaran (wonten ing Suryabrata, 1990:193-196) dipunperang dados kalih kalih, inggih menika ketidaksadaran pribadi saha ketidaksadaran kolektif. Ketidaksadaran pribadi/personal (*personal unconscious*) inggih menika bab menapa ingkang dipunangsal dening salah satunggaling tiyang saking gesangipun. Ketidaksadaran personal isinipun penggalih-penggalih saha pangraos ingkang sanes bagian saking kesadaran sakmenika, ananging sejatosipun taksih saged dipunakses. Ketidaksadaran personal inggih menika penggalih-penggalih

saha dorongan-dorongan ingkang boten wigatos sakmenika, kados ta penggalih lan dorongan ingkang dipunpeksa kanthi aktif amargi sipatipun ingkang saged *mengancam ego* miturut pamanggihipun Jung (wonten ing Horward S saha Miriam W, 2006:129). Ketidaksadaran kolektif inggih menika warisan kejiwaan ingkang dipunwujudaken saking simbol emosional ingkang kuwat ingkang dipunwastani minangka *arketipe (archetype)*. Arketipe-arketipe menika asalipun saking reaksi-reaksi emosional nenek moyang ingkang khas nalika kala rumiyin manungsa kangge ngadhepi kahanan-kahanan ingkang ajrih, bahaya, perjuangan, kelahiran, kematian, lan sapanunggalipun. Amargi wontenipun arketipe-arketipe utawi pola-pola emosi ingkang tartamtu saged paring daya dhumateng kita supados nindakaken prilaku kanthi cara ingkang dipunmangertosi tumrap stimulus ingkang umum.

2. Dinamika Psyche utawi Kapribaden

Miturut pamanggihipun Jung (wonten ing Suryabrata, 1990:201) dinamika psyche utawi kapribaden dipunsebabaken saking *energi psikis* ingkang dipunsebut *libido*. *Libido* inggih menika intensitas kadadosan psikis, ingkang saged dipunmangertosi saking kadadosan psikis kasebat. Psyche utawi kapribaden inggih menika satunggaling sistem energi ingkang sipatipun katutup, ananging boten kangge sedayanipun, sipat katutupipun boten katutup sanget amargi energi ingkang sumber-sumberipun wonten ing njawing saged mlebet utawi saged dipuntambahaken wonten ing sistem menika. Tuladhanipun inggih menika tiyang ingkang nyambut damelipun ngginakaken tenaga jasmani, piyambakipun

ngraosaken sayah sanget, lajeng tiyang kasebat dhahar, sesampunipun dhahar energi ingkang salebeting piyambakipun utawi sayahipun dados kirang.

Jung (wonten ing Suryabrata, 1990:202-204) ngandharaken dhasar pandanganipun wonten ing *dinamika psyche* dhateng kalih prinsip pokok inggih menika *prinsip ekuivalen* saha *prinsip entropi*. Prinsip ekuivalens ngandharaken menawi satunggaling pambiji ical, jumlah energi ingkang dipundukung saking pambiji kasebat boten tumut ical saking psyche ananging saged medhal malih mawi pambiji ingkang enggal. Saengga wonten ing sedaya sistem kejiwaan menika kathah energi ingkang tetep, namung distribusipun ingkang gantos-gantos. Prinsip entropi dipunpendhet Jung kangge nggambaraken dinamika psyche, inggih menika distribusi energi wonten ing psyche ingkang tumuju ing keseimbangan. Cara kerjanipun prinsip entropi paring asil seimbang dhumateng kekuatan.

Lajuning utawi obahing energi menawi dipuntingali saking arahipun dipunperang dados kalih, inggih menika *progresif* saha *regresif*, pamanggihipun Jung (wonten ing Suryabrata, 1990:205-206). *Progresif* inggih menika laju dhateng kesadaran saha awujud proses penyesuaian ingkang terus tumrap tuntutan-tuntutan pagesangan sadar. *Regresif* kakadosan amargi gagalipun penyesuaian kanthi *sadar* dipunsebabaken saking daya *ketidaksadaran*. Tuladhanipun salah satunggaling tiyang ingkang *terdesak* kangge nemtokaken pilihan, piyambakipun ngandhut energi ingkang awrat sebelah, lajeng akibatipun isi-isi ketidaksadaran dados energi ingkang mriku saya tambah saha kekuatanipun saya ageng. Kadadosan ingkang kados menika paring akibat dhumateng salah

satunggaling tiyang kondur dhateng fase pangrembakan ingkang sampun dipunlampahi. Jung (wonten ing Suryabrata, 1990:205-206) ngandharaken bilih boten sedayanipun leres, progresi gadhah nilai positif, dene regresi gadhah nilai negatif. Jung ngandharaken regresi ugi saged gadhah nilai positif menawi progresi kasebat kadadosan ingkang dhasaripun kedah nggayutaken tumrap donya wonten njawi, saengga regresi kadadosan ingkang dhasaripun kedah nggayutaken tumrap dunia wonten ing lebet, nggayutaken kaliyan hukum batosipun piyambak.

Sekawan fungsi jiwa ingkang pokok saha kalih sikap jiwa sarta maneka warni sistem ingkang mujudaken sedayanipun kapribaden, damel interaksi satunggal saha sanesipun kanthi tigang cara, inggih menika (a) satunggaling aspek utawi sistem *mengkompensasikan* kalemahanipun tumrap sistem sanesipun, kompensasi kadadosan dhumateng pasangan-pasangan ingkang kosok balen, tuladhanipun fungsi jiwa saha sikap jiwa ingkang boten saged kepanggih (kosok balen); (b) satunggaling aspek utawi sistem *menentang* aspek utawi sistem ingkang sanes, *pertentangan* utawi *perlawanan* kadadosan antawisipun aspek wonten ing kapribaden, antawisipun pamanggih kaliyan pangraos, antawisipun *intuisi* kaliyan *pendirian* ingkang njalari *psyche* utawi kapribaden gadhah sipat *dinamis*; (c) satunggal utawi kalih sistem damel dados satunggal ndamel *sintesis*, aspek ingkang berlawanan menika boten salaminipun kosok balen, ananging ugi saged narik utawi ndamel *integrasi* utawi *sintesis*, tuladhanipun tiyang estri saha kakung ingkang sampun palakrama kadangkala *bertengkar*, ananging saged rukun malih, sami-sami mbetahaken.

3. Perkembangan Psyche utawi Kapribaden

Manungsa kagungan ancas ingkang dipunpadosi kangge tumuju dhumateng taraf ingkang langkung sae. Ancasing manungsa menika dipunwastani *aktualisasi diri*. Aktualisasi-diri inggih menika *diferensiasi* ingkang sami-sami gegayutan saking sedaya aspek kapribaden manungsa. Sedaya *evolusi* inggih menika minangka manifes wonten ing perkembangan *psikis* awit saking organisme taksih *primitif* sanget dumugi timbulipun manungsa, menika minangka langkah kangge majeng kanthi boten mandheg (*terus-menerus*). Manungsa *primitif* majeng dhateng manungsa ingkang gadhah budaya ingkang langkung warni-warni, lajeng manungsa ingkang gadhah budaya ingkang warni-warni ugi badhe majeng kanthi terus-menerus.

Proses pangrembaka saged kadadosan antawisipun gerak majeng (*progresi*) saha gerak mundur (*regresi*). *Progresi* miturut pamanggihipun Jung (wonten ing Suryabrata, 1990:209-210) inggih menika “aku” kanthi sadar saged nggayutaken dhiri piyambakipun tumrap tuntutan-tuntutan dunia njawi menapa dene ingkang dipunbetahaken ketidak-sadaran. orientasi introvers dipunginakaken, menawi gerak majeng pikantuk gangguan saha libido boten saged dipunginakaken kanthi majeng wonten ing orientasi ekstravers, saengga libido damel regresi, wangsul dhateng fase ingkang sampundipunlampahi utawi mlebet dhateng ketidaksadaran. Regresi inggih menika gerak mundu. Sang aku manggihaken pangertosan wonten ing ketidaksadaran kangge mungkasi perkawis ingkang dipunlampahi.

Jung (wonten ing Suryabrata, 1990:211) ngandharaken bilih pangrembakan inggih menika *realisasi* utawi pamanggihan dhiri ingkang saderengipun boten gadhah ancas. Proses kangge manggihaken dhiri utawi mujudaken dhiri dipunwastani proses *individuasi*. Proses individuasi dipuntandha dening mapinten-pinten pejuangan batos saha mawi maneka fase, inggih menika: (a) fase ingkang sepisan, damel sadar fungsi-fungsi pokok saha sikap jiwa ingkang wonten ing ketidaksadaran. Kanthi cara menika tegangan ingkang wonten ing batos saged kirang saha kaprigelan kangge ngawontenaken orientasi lan penyesuaian dhiri saged tambah. (b) fase ingkang kaping kalih, damel sadar piyambakipun saged mangertosi kelemahan-kelemahanipun piyambak ingkang dipun*proyeksikaken*. (c) fase ingkang kaping tiga, mangertosi bilih manungsa gesang wonten tegangan pasangan-pasangan ingkang kosok balen, rohani menapa dene jasmaniah, saha manungsa kedah sabar anggenipun nglampahi sarta saged mungkasi perkawisipun. (d) fase kaping sekawan utawi fase ingkang pungkasan, dhiri inggih menika gegayutan ingkang selaras antawisipun *kesadaran* saha *ketidaksadaran*, sedaya aspek kapribaden ingkang dipuntimbulaken dening titik konsentrasi umum. Dhiri minangka titik pusat kapribaden saha *menerangi*, nggayutaken, saha *mengkoordinasi* sedaya aspek kapribaden.

Panaliten derdahing batos paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana anggenipun nлити ngginakaken pendekatan psikologi sastra ingkang saking teorinipun Carl Gustav Jung. Teori psikologi wonten ing panaliten menika dipunginakaken kangge ngandharaken saha nafsiraken karya sastra (novel) *Wisaning Agesang*. Kanthi migunakaken teori

psikologi, panaliten menika madosi saha mendhet dudutannipun aspek-aspek psikologis ingkang wonten ing dhiri paraga utama. Paraga utama ingkang wonten ing novel *Wisaning Agesang* nglampahi derdahing batos utawi nglampahi kadadosan psikis. Kangge ngrembag kadadosan psikis ingkang dipunlampahi paraga utama wonten ing novel menika dipunginakaken teori psyche utawi kapribaden inggih menika teoripun Carl Gustav Jung.

Panaliten menika ngandharaken kadospundi wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama, menapa kemawon faktor ingkang njalari kawontenan derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama, saha kadospundi anggenipun mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama. Wujud saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos dipunanalisis ingkang ngginakaken teoripun Carl Gustav Jung, dene faktor ingkang njalari derdahing batos paraga utama dipunangsal saha dipunanalisis saking asiling panaliten ingkang wonten ing novel menika.

E. Panaliten ingkang Jumbuh

Panaliten ingkang jumbuh kaliyan panaliten menika inggih menika panaliten ingkang dipunlampahi dening Nur Hidayati PBSI-UNY. Panaliten menika naliti bab konflik paraga utama. Saminipun panaliten menika inggih menika sami-sami mbahas bab konflik ingkang dipunlampahi paraga utama. Bedanipun wonten ing objek ingkang dipuntliti. Wonten ing panaliten Nur Hidayati novel ingkang dipunginakaken inggih menika novel ingkang ngginakaken basa Indonesia, menawi novel ingkang dipunginakaken wonten ing

panaliten menika inggih menika novel ingkang ngginakaken basa Jawa inggih menika novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.

BAB III

CARANIPUN PANALITEN

A. Jinising Panaliten

Jinising panaliten menika panaliten deskriptif ingkang ngginakaken metode panaliten deskriptif. Panaliten menika ngandharaken wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama, faktor ingkang njalari derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana kanthi pendekatan psikologi sastra. Sumber dhata panaliten menika wujudipun novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.

B. Dhata Panaliten

Dhata panaliten menika awujud tembung-tembung, ukara-ukara wonten ing paragraf menapa dene wicantenan ingkang wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana. Panaliten menika dipunlampahi kanthi mendhet lan nganalisis dhata gayut kaliyan watesaning prakawis. Paraga-paraga ingkang dipunpendhet saking dhata narasi, monolog, lan dialog ingkang dipunpilih, inggih menika paraga ingkang wonten gandheng cenengipun kaliyan paraga Subiyah (paraga utama) wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana.

C. Sumber Dhata Panaliten

Sumber dhata wonten ing panaliten menika inggih menika teks novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana. Naskah novel menika dumadi saking 110 kaca, saking kaca 3 dumugi kaca 110. Naskah kasebat kaperang dados 14 perangan cariyos kanthi subjudul ingkang beda-beda. Novel menika dipunchitak dening penerbit Balai Pustaka rikala taun 1928. *Sistem ejaan* ing novel menika dereng ngginakaken *Sistem Ejaan yang Disempurnakan*. Dene ing panyeratan tumrap dhata ingkang kapanggihaken ing novel ugi kaserat menapa wontennipun, ananging wonten sekedhik ingkang radi beda, inggih menika fonem /ə/ ungelipun ê (pepet) ing novel, kaserat mawi aksara e, fonem /e/ ungelipun é (taling) ing novel, kaserat mawi aksara e, saha fonem /ɛ / ungelipun è ing novel, kaserat e ugi.

Sumber dhata menika minangka sumber kangge madosi wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama, faktor ingkang njalari derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama.

D. Cara Ngempalaken Dhata

Cara anggenipun ngempalaken dhata wonten ing panaliten menika inggih menika ngginakaken teknik maos saha nyerat. Teknik menika dipunginaaken amargi dhata panaliten inggih menika teks tertulis. Anggenipun maos dipunlampahi kanthi tliti saha wongsal-wangsul supados dhata ingkang

dipunpanggihaken gayut kaliyan ancasing panaliten inggih menika bab wujud, faktor, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos paraga utama.

Cak-cakanipun anggenipun maos inggih menika: (1) maos sedayanipun isi novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana, (2) identifikasi utawi dipunparingi tandha perangan-perangan novel ingkang gegayutan kaliyan dhata ingkang badhe dipuntliti, (3) maos kanthi tliti kangge mangertosi saha *menginterpretasi* pachelaton lan andharan para paraga tumrap ancasiipun panaliten.

Sesampunipun maos kanthi tliti, lajeng nindakaken panyeratan dhata wonten ing kertu dhata. Cak-cakanipun ingkang dipunlampahi wonten ing teknik panyeratan inggih menika: (1) nyerat asiling deskripsi inggih menika bab wujud, faktor, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos paragatama novel *Wisaning Agesang*, (2) nyerat pethikan-pethikan dhata wonten ing novel *Wisaning Agesang* ingkang awujud ukara utawi paragraf.

E. Pirantining Panaliten

Pirantining panaliten inggih menika piranti panaliten ingkang dipunginakaken kangge sarana pados saha ngempalaken dhata. Pirantining panaliten ingkang dipunginakaken dening panaliti inggih menika kertu analisis dhata. Kertu analisis dhata dipunginakaken kangge nyerat dhata-dhata pethikan saha narasi ingkang wonten ing novel *Wisaning Agesang*. Dhata-dhata ingkang kapanggihaken, ingkang wonten gayutannipun kaliyan wosing perkawis, lajeng dipunserat wonten ing kertu analisis dhata. Dhata-dhata kasebat dipunanalisis

wujud, faktor, saha caranipun mungkasi derdahing batos paraga utama. Kertu analisis dhata ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika inggih menika kados ing ngandhap menika.

No.	No. Dhata	Pethikan Dhata	Kaca	Wujud Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator

F. Caranipun Nganalisis Dhata

Cara anggenipun nganalisis dhata wonten ing panaliten menika inggih menika ngginakaken *teknik deskriptif*. Cak-cakanipun ingkang dipuntindakaken kados ing ngandhap menika.

1. *Kategorisasi*. Dhata ingkang kapanggihaken dipunkelompokaken kadosta watesaning perkawis inggih menika wujud derdahing batos, faktor ingkang njalari derdahing batos, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama.
2. *Tabulasi* utawi *penabelan* dhata. Dhata ingkang dipunpanggihaken, ingkang sampun dipunkategorisasi lajeng dipundamel utawi dipunlebetaken wonten ing tabel.
3. *Menginterpretasikan/* analisis dhata mawi teorinipun psikologi sastra Carl Gustav Jung. Dhata ingkang sampun cetha kalebet derdahing batos lajeng dipunanalisis wujud, faktor, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos.
4. *Inferensi* inggih menika damel dudutan saking perkawis ingkang dipuntliti sesampunipun perkawis bab wujud, faktor, saha caranipun mungkasi derdahing batos kaandharaken saha dipungayutaken kaliyan teori psikologi.

G. Caranipun Ngesahaken Dhata

Cara anggenipun ngesahaken dhata wonten ing panaliten menika dipunlampahi mawi validas lan reliabilitas dhata. Validitas dhata dipunlampahi kanthi validitas semantik inggih menika nafsiraken dhata-dhata ingkang dipunjumbuhaken kaliyan konteks ukaranipun, ningali pinten tebihipun dhata ingkang awujud kutipan babagan derdahing batos paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana dipunjumbuhaken kaliyan konteks-konteksipun. Salajengipun supados pikantuk dhata ingkang valid asiling panaliten menika, panaliti nyuwun pamrayogi lan panyarwe dening para ahli ingkang mangertos babagan panaliten menika inggih menika dosen pembimbing.

Reliabilitas ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika inggih menika 1) *reliabilitas intrarer* inggih menika mawi cara maos novel kanthi wongsal-wangsul. Menika dipuntindakaken amargi gadhah ancas supados pikantuk dhata ingkang *konsisten*, 2) *reliabilitas interrater* inggih menika ngrembag asiling panaliten menika kaliyan dosen saha kanca ingkang kagungan seserepan bab psikologi sastra.

BAB IV

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGANIPUN

A. Asiling Panaliten

Asiling panaliten wonten ing panaliten Derdahing Batos Paraga Utama Novel *Wisaning Agesang Anggitanipun* Soeradi Wirjaharsana inggih menika awujud deskripsi babagan derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama, faktor ingkang njalariderdahing batos paraga utama, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos paraga utama. Asiling panaliten ingkang awujud cengkorongan menika dipunandharaken mawi tigang bagiyon gayut kaliyan ancasipun panaliten, saha saben bagiyon dipundamel awujud *tabel*. Deskripsi kadadosan ingkang *orientasinipun* saking perkawis derdahing batos dipunandharaken wonten ing pirembagan.

Derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana inggih menika derdahing batos paraga utama ingkang kadadosan amargi saking dunya sadar saha boten sadaripun. Sanajan kadasta menika, derdahing batos langkung dipundayani saking kesadaranipun amargi pangraos saha pamanggih ingkang gadhah peran nalika derdahing batos kalampahan. Derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama kasebat kalampahan amargi kekajengan ingkang dipunkajengaken boten gayut kaliyan kasunyatan saengga ndadosaken kecuwan. Faktor ingkang saking njawi ingkang dados *faktor ekstern* ugi saged paring daya dhateng kejiwaan paraga utama saengga padudon ingkang langkung kathah inggih menika

derdahing batos. Sejatosisipun derdahing batos wonten ing novel *Wisaning Agesang* menika boten namung kapanggihaken wonten ing paraga utama, paraga sanes ugi nglampahi derdahing batos, ananging ingkang langkung kathah kapanggihaken inggih menika paraga utama ingkang nglampahi derdah. Paraga utama nglampahi derdahing batos dipundayani saking paraga-paraga sanesipun. Tuladhanipun nalika paraga utama kecuwan kaliyan keputusan tiyang sepuhipun ingkang meksa Subiyah supados narima malih garwanipun ingkang sampun selingkuh. Paraga utama kecuwan amargi kekajenganipun boten laraskaliyan kasunyatan saengga ndadosaken derdah wonten ing dhiri piyambakipun.

Tabel 1. Wujud Derdahing Batos Paraga Utama

No.	Kasus	No. Dhata	Fungsi Jiwa				Penyesuaian		Sikap Jiwa	
			1	2	3	4	K	BK	Sub	Obj
1.	Pertentangan antawisipun kekajengan saha kanyatan	1, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 42, 43, 48	✓	✓			✓		✓	
2.	Rangu-rangu tumrap keputusan ingkang sampun dipunpilih	20	✓	✓			✓		✓	
3.	Rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis	22, 33, 38	✓	✓			✓		✓	
4.	Ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kalaksanan	5, 15, 19, 32	✓	✓			✓		✓	
5.	Kecuwan amargi kekajenganipun boten kadadosan/kalaksanan	14, 31, 49, 50	✓	✓			✓		✓	
6.	Peksan supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	2, 24	✓	✓			✓			✓
7.	Rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan	25, 34, 35, 37	✓	✓			✓		✓	

Tabel salajengipun

No.	Kasus	No. Dhata	Fungsi Jiwa				Penyesuaian		Sikap Jiwa	
			1	2	3	4	K	BK	Sub	Obj
8.	Bingung anggenipun nemtokaken pangraosipun	46	✓	✓			✓		✓	
9.	Kapeksa saha nurut kaliyan tiyang sepuhipun	16, 18, 23, 26, 27	✓	✓			✓			✓
10.	Rangu-rangu menawi badhe medharaken raos	17, 40, 47	✓	✓			✓		✓	
11.	Kecuwan tumrap lelampahannipun Raden Kartaubaya	36	✓	✓			✓		✓	
12.	Bingung anggenipun manggihaken Soedjaka	39, 41, 45	✓	✓			✓		✓	
13.	Pangraos ingkang kuwatos saha dosa	13	✓	✓			✓		✓	
14.	Ajrih menawi garwanipun mangertos bilih Raden Rara Subiyah nampi serat saking tiyang jaler	28	✓	✓			✓		✓	
15.	Pertentangan antawisipun pangraos saha kasunyatan	8, 29, 30	✓	✓			✓		✓	

Katarangan:

- 1 : fungsi jiwa pikiran
- 2 : fungsi jiwa perasaan
- 3 : fungsi jiwa pendriaan
- 4 : fungsi jiwa intuisi
- K : kajugar (gagal)
- BK : boten kajugar (tidak gagal)
- Sub : sikap jiwa subjektif
- Obj : sikap jiwa objektif

Asiling derdahing batos wonten ing novel *Wisaning Agesang* saking cengkorongan tabel 1, ngandharaken bilih paraga utama kagungan 14 jinising derdahing batos. Derdahing batos ingkang asring dipunlampahi paraga utama inggih menika pertentangan antawisipun kekajengan saha kanyatan saha keraguan tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis. Derdahing batos kadadosan

wonten ing antawisipun kalih fungsi jiwa. Antawisipun kalih fungsi jiwa ingkang nglampahi derdahing, salah satunggal fungsi jiwaniipun wonten ingkang langkung *dominan*. Cara anggenipun nemtokaken fungsi jiwa ingkang langkung *dominan* inggih menika kanthi mriksani *reaksi* paraga ingkang katingal nalika ngadhepi derdah. Saking asiling wonten ing tabel, fungsi jiwa ingkang langkung *dominan* dipunparingi tandha (✓) ingkang wonten ing *kolom* fungsi jiwa ingkang nglampahi derdahing, dene fungsi jiwa ingkang kirang *dominan* dipunparingi tandha (✓) ingkang wonten ing *kolom* fungsi jiwa ingkang nglampahi derdahing batos.

Tabel 2. Faktor ingkang Njalari Kawontenan Derdahing Batos

No.	Faktor ingkang Njalari Derdahing Batos	No Data
1.	Kasunyatan ingkang boten laraskaliyan kekajengan	1, 7, 8, 9, 10, 12, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 48, 49
2.	Pengkhianatan	11, 14, 33, 36, 38
3.	Welas dhumateng tiyang sepuhipun	16, 18
4.	Pameksan tiyang sepuhipun/ dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	2, 6, 23
5.	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan wiwitanning panggraita	28, 37
6.	Kengetan dhateng Sujaka	31, 41, 45
7.	Wiyosipun kabar enggal	34, 35
8.	Kuwatos setyanipun Raden Sujaka boten saged kaleksanan	13
9.	Ajrih damel kuwatos saha kecuwan tiyang sepuhipun	17, 40, 47
10.	Boten kiyat ngraosaken wisaning agesang	50
11.	Idiologi kanthi umum kaliyan realitas ingkang beda	4
12.	Pengalaman/ingatan kala rumiyin	5, 15, 19, 20, 32, 46
13.	Boten mangertos kawontenanipun Sujaka	39
14.	Ngajengaken menapa ingkang dereng mesthi	42, 43
15.	Bingung anggenipun nemtokaken pilihan	22

Faktor ingkang njalari derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama wonten gangsal welas, inggih menika: (1) kasunyatan ingkang boten laraskaliyan kekajengan, (2) pengkhianatan, (3) welas dhumateng tiyang sepuhipun, (4) pameksan tiyang sepuhipun/dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani, (5) kasunyatan ingkang boten laras kaliyan wiwitanning panggraita, (6) kengetan dhateng Sujaka, (7) wontenipun informasi ingkang enggal, (8) kuwatos setyanipun Raden Soedjaka boten saged kaleksanan, (9) ajrih damel kuwatos saha kecuwan tiyang sepuhipun, (10) boten kiyat ngraosaken wisaning agesang, (11) idiologi kanthi umum kaliyan realitas ingkang beda, (12) pengalaman/ingatan kala rumiyin, (13) boten mangertos kawontenanipun Sujaka, (14) ngajengaken menapa ingkang dereng mesthi, saha (15) bingung anggenipun nemtokaken pilihan.

Tabel 3. Anggenipun Mungkasi Derdahing Batos Paraga Utama

No.	Cara Anggenipun Mungkasi Derdahing Batos	No Data
1.	Pasrah dhateng kawontenan	1, 6, 7, 10, 12, 25, 41, 48
2.	Pemberontakan	9
3.	Putus asa/nyerah	14, 39, 42, 45, 49, 50
4.	Nrima	8, 16, 18, 23, 31
5.	Mastekaken keleresan/ Madosi menapa ingkang leres/ kaleresan	33, 34, 35, 36
6.	Kesadaran dhiri	27, 29, 30, 37
7.	Persona	2, 4, 11, 24, 26
8.	Nolak Raden Kartaubaya	15, 19, 20, 22, 46
9.	Ngicalaken ingatan bab Kartaubaya	5, 32
10.	Medharaken raos	17, 40, 47
11.	Nata pikiran/pamanggihipun saha manahipun	13, 28, 38, 43

Cara anggenipun mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama wonten sewelas, inggih menika: (1) pasrah dhateng kawontenan, (2)

pemberontakan, (3) putus asa/menyerah, (4) nrima, (5) mastekaken keleresan/madosi menapa ingkang leres/ kaleresan, (6) kesadaran dhiri, (7) persona, (8) nolak Raden Kartaubaya, (9) ngicalaken ingatan bab Kartaubaya, (10) medharaken raos, saha (11) nata pikiran/pamanggihipun saha manahipun.

B. Pirembagan

Panaliten wonten ing novel Wisaning Agesang anggitanipun Soeradi Wirjaharsana dipunpanggihaken asiling panaliten arupi wujud derdahing batos, faktor ingkang njalari derdahing batos, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama. Wonten ing ngandhap menika pirembagan saking asiling panaliten kasebat.

1. Wujud Derdahing Batos ingkang Dipunlampahi Paraga Utama

Wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama wonten gangsal welas, inggih menika pertentangan antawisipun kekajengan saha kanyatan, rangu-rangu tumrap keputusan ingkang sampun dipunpilih, rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis, ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kalaksanan, kecuwan amargi kekajenganipun boten kadadosan, peksan supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani, rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan, bingung anggenipun nemtokaken pangraosipun, kapeksa saha nurut kaliyan tiyang sepuhipun, ajrih badhe medharaken raos, kecuwan tumrap lelampahannipun Raden Kartaubaya, bingung anggenipun manggihaken Soedjaka, pangraos ingkang kuwatos saha dosa, ajrih menawi garwanipun mangertos bilih Raden Rara Subiyah nampi serat saking

tiyang jaler, saha pertentangan antawisipun pangraos saha kasunyatan. Wondene katrangannipun kados ing ngandhap menika.

a. Pertentangan antawisipun Kekajengan saha Kanyatan

Derdahing batos ingkang awujud pertentangan antawisipun kekajengan saha kasunyatan dipunlampahi Subiyah nalika Raden Rara Subiyah kagungan kekajengan supados enggal-enggal dipunparingi serat pegat dening Raden Kartaubaya amargi Raden Rara Subiyah boten purun dipunwayuh. Derdahing menika dipunwiwiti nalika paraga sadar bilih kasunyatan ingkang dipunlampahi boten sami kaliyan kekajengan ingkang dipunajab dening piyambakipun.

(1) *“Lah ~~d~~ek Sobijah sapoenika kadospoendi?”*

“Ja emboeh, wong doeroeng diwenahi lajang pegat. Aku ora ngreti menjang karepe Kartaoebaja koewi. Karepe a~~d~~imoe mono ja soepaja enggal-enggal diwenahi lajang pegat, sabab jen diwajoeh ~~d~~eweke emoh.”(Wirjaharsana, 1928:5)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pawicantenan antawisipun Raden Sujaka kaliyan bapakkipun Raden Subiyah. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Subiyah nalika piyambakipun dereng dipunparingi serat pegat. Pertentangan antawisipun kekajengan bilih Raden Rara Subiyah kagungan kekajengan supados enggal-enggal dipunparingi serat pegat dening Raden Kartaubaya amargi Raden Rara Subiyah boten purun dipunwayuh boten jumbuh kaliyan kasunyatan bilih Raden Rara Subiyah boten enggal-enggal dipunparingi serat pegat dening Raden Kartaubaya. Raden Rara Subiyah nglampahi palakrama kaliyan Raden Kartaubaya amargi dipunjodhokaken dening tiyang sepuhipun, sejatosipun Raden Rara Subiyah boten purun.

- (4) *“Ah masa ija ana wong toewa kok moerih alaning anake, sing mest i ja moerih betjike.”*

“Heh. Moeng moerih betjike? Apa kaanane awakkoe saiki ija betjik, marga akoe nglakoni dawoehe wong toewa?”(Wirjaharsana, 1928:12)

Pethikan wonten ing inggil nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah ingkang saweg ngendikan kaliyan Raden Sujaka ingkang ngandharaken bilih sejatosipun anggenipun Raden Rara Subijah palakrama kaliyan Raden Kartaubaya amargi saking dhawuhipun tiyang sepuhipun saengga ndadosaken badanipun Raden Rara Subiyah boten sae. Raden Rara Subiyah kagungan kekajengan inggih menika boten purun palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani, ananging kasunyatanipun piyambakipun kedah palakrama kaliyan tiyang ingkang sampun dipunpilih dening tiyang sepuhipun. Kadadosan menika ndadosaken Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos amargi pertentangan antawisipun kekajengan kaliyan kasunyatan. Sejatosipun Raden Rara Subiyah menika manahipun sampun gumolong dados satunggal dhateng Raden Soedjaka.

- (6) *Menggah sadjatosipoen, Raden Rara Soebijah poenika manahipoen sampoen goemolong dados satoenggal dateng Raden Soedjaka, pangraosipoen: boten wonten tijang djaler sanes ingkang kenging dipoen ngengeri, dipoen goeroeni, dipoen sembah, salaminipoen gesang oetawi dipoen adjak gesang sesarengan wonten ing alam padang poenika, kedjawi Raden Soedjaka; dene anggenipoen ladjeng daoep kalijan tijang sanes waoe djalaran saking pameksanipoen ingkang iboe. Mila inggih boten nggoemoenaken, bilih gesangipoen Raden Rara Soebijah boten saged seneng, ngraos gesang tjilaka ngraos gesang sangsara saha tanpa goena.*(Wirjaharsana, 1928:12)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasi panganggit ingkang nyariosaken bab katresnanipun Raden Rara Subiyah. Pethikan menikanggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Subiyah. Pertentangan antawisipun kekajengan bilih piyambakipun sejatosipun sampun

kagungan tiyang ingkang sampun dipuntresnani, tiyang jaler ingkang sampun dipunngengeri, tiyang ingkang sampun dipunguruni, dipunsembah salaminipun gesang, saha tiyang ingkang dipunajak gesang wonten ing alam padhang menika boten saged kalampahan kaliyan tiyang jaler menika utawi Raden Sujaka, amargi kasunyatan ingkang boten jumbuh kaliyan kekajengan bilih Raden Rara Subiyah kedah dhaup kaliyan tiyang jaler sanes jalaran saking pameksanipun ingkang ibu.

Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos malih sesampunipun palakrama kaliyan Raden Kartaubaya. Raden Kartaubaya selingkuh kaliyan tiyang estri sanes saha badhe palakrama kaliyan tiyang estri kasebat. Raden Rara Subiyah boten badhe dipunpegat dening Raden Kartaubaya, piyambakipun namung nedya dipunwayuh.

- (7) *Mila sareng ingkang raka, inggih poenika Raden Kartaoebaja nijat baḍe rabi malih, ingrikoe Raden Rara Soebijah roemaos pikantoek margi anggenipoen baḍe saged kaleksanan, sabab Raden Rara Soebijah oegi mangretos bilih Raden Soedjaka oegi boten beda krenteging manahipoen. Nanging kadospoendi? O, mesakaken sanget Raden Rara Soebijah boten dipoen pegat dening Raden Kartaoebaja, namoeng nedya kawajoeh, mila gesangipoen roemaos sengsara sanget.*(Wirjaharsana, 1928:12)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah rumaos sengsara sanget amargi piyambakipun boten badhe dipunpegat dening garwanipun inggih menika Raden Kartaubaya. Sejatosisipun Raden Rara Subiyah sampun gadhah margi badhe kalaksanaan anggenipun palakrama kaliyan Raden Sujaka minangka krentenging manahipun awit Raden Kartaubaya badhe rabi malih. Ananging, cilakanipun Raden Rara Subiyah boten badhe dipunpegat, malah badhe dipunwayuh dening

Raden Kartaubaya. Raden Rara Subiyah rerembagan kaliyan Raden Sujaka ngandharaken bilih Raden Rara Subiyah boten purun dipunwayuh.

- (9) *“Mas sliramoe rak wis weroeh ta njang kaanankoe saiki iki?”*
“Doeroeng ~~d~~ek, nek wis weroeha masa ija ndadak takon.”
“Saka karepe si Kartaoebaja, akoe diwajoeh, nanging akoe emoh, aloewoeng ora laki sadjegkoe oerip.” (Wirjaharsana, 1928:13)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pawicantenan antawisipun Raden Rara Subiyah kaliyan Raden Sujaka. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Subiyah. Pertentangan antawisipun kekajengan bilih Raden Rara Subiyah kagungan kekajengan boten purun dipunwayuh dening Raden Kartaubaya, tinimbang dipunwayuh dening Raden Kartaubaya, langkung sae piyambakipun boten badhe palakrama malih sadangunipun gesang. Ananging kasunyatanipun Raden Kartaubaya kagungan kekajengan bilih Raden Rara Subiyah badhe dipunwayuh dening piyambakipun. Kawontenan menika ndadosaken Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos saengga piyambakipun ngraos sangsara sanget.

- (10) *Saestoenipoen Raden Rara Soebijah sapoenika sampoen pikantoek margi anggenipoen ba~~d~~e mentas saking loewanging kasangsaran, namoeng ngentosi serat talak kemawon. Nanging ingkang dipoen antos-antos waoe boten ~~d~~ateng-~~d~~ateng. Sapoenika kasangsaranipoen Raden Rara Soebijah sangsaja sanget, rintan daloe tansah prihatos, enget ~~d~~ateng apesing badanipoen, mila saja keranta-ranta, kagagas katetangi katresnanipoen ~~d~~ateng Raden Soedjaka.* (Wirjaharsana, 1928:17)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasi panganggit ingkang nyariosaken gambaran derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah. Pertentangan antawisipun kekajengan bilih Raden Rara Subiyah kagungan kekajengan supados enggal-enggal dipunparingi serat talak dening Raden Kartaubaya. Raden Rara Subiyah sejatosipun sampun pikantuk margi

kekajenganipun inggih menika katresnanipun dhateng Raden Sujaka badhe kaleksanan, ananging kasunyatanipun serat talak ingkang dipunantos-antos boten dhateng-dhateng. Kawontenan menika ndadosaken kasangsaranipun Raden Rara Subiyah sangsaya sanget, rinten dalu tansah prihatos, enget dhateng apesing badanipun. Awit boten kiyat anggenipun nglampahi apesing badanipun, Raden Rara Subiyah nyerat serat ingkang isinipun Raden Rara Subiyah nyuwun serat talak dhateng Raden Kartaubaya.

- (11) *Sarehning pandjenengan sapoenika sampoen kagoengan garwa enggal ingkang ndadosaken pamareming penggalih, toer tjitranipoen sampoen boten ngoetjiwani, mila panjoewoen koela, koela moegi pandjenengan oetjoeli saking asta pandjenengan, preloenipoen moerih prajogi toemrap ing sadajanipoen. Inkang mest i anggen pandjenengan pangantenan waoe saged djendjem, awit boten wonten ingkang kagalih ngreregoni. Manawi koela dereng pandjenengan oetjoeli, panggalih pandjenengan tamtoe ladjeng atjawang kalih, wekasan ndadosaken kirang manteping panggalih. Prekawis badan koela, kadospoendi malih kedjawi namung kedah narimah gesang wonten ing doesoen kaamong dening rama toewin iboe.* (Wirjaharsana, 1928:19)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika serattipun Raden Rara Subiyah kangge Raden Kartaubaya. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun nyuwun dipunpegat. Raden Rara Subiyah nyerat serat kangge Raden Kartaubaya supados piyambakipun dipunuculi saking astanipun Raden Kartaubaya. Raden Rara Subiyah kagungan kekajengan supados dipunpegat dening Raden Kartaubaya amargi Raden Kartaubaya menika sampun kagungan garwa enggal malih. Ananging kasanyutannipun Raden Kartaubaya badhe boten dipunpepagat saha Raden Rara Subiyah badhe dipunboyongi malih, awit piyambakipun ngraos nandhang kasangsaran amargi saking pandamelipun.

Raden Kartaubaya tindak dhateng dalemipun tiyang sepuhipun Raden Rara Subiyah ingkang ancasipun badhe ngajak Subiyah supados purun diboyong malih, dipunajak mantuk dhateng Karangsari, dalemipun Raden Kartaubaya amargi garwa ingkang enggal sampun dipunpegat. Raden Rara Subiyah setjatosipun boten purun dipunboyong malih, ananging tiyang sepuhipun meksa supados purun nampi Kartaubaya malih, mila piyambakipun kapeksa lajeng nurut dhateng tiyang sepuhipun. Awit saking menika, Raden Rara Subiyah nyerat serat kangge Raden Sujaka.

(27) *Saiki mas, sarehning mangkene kadadeane, prasetyamoe biyen kae djabelen, kangmas goleka bakal garwa liyane akoe bae, kang loewih ajoe, kang loewih oetama. Dene dosakoe kang tanpa wangenan maoe, lantaran tjidra ing djandji; apoeranen, banget panjoewoenkoe.* (Wirjaharsana, 1928:45)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika serattipun Raden Rara Subiyah kangge Raden Sujaka. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika badhe dipunboyong malih dening Kartaubaya. Raden Subiyah sejatosipun boten purun dipunboyong malih dening Raden Kartaubaya, ananging amargi pameksanipun tiyang sepuhipun, lajeng piyambakipun kapeksa lajeng nurut dhateng tiyang sepuhipun. Prasetyanipun Raden Rara Subiyah inggih menika badhe palakrama kaliyan Raden Sujaka boten saged kaleksanan amargi piyambakipun badhe dipunboyong malih dening Raden Kartaubaya. Piyambakipun ngraos dosa sanget amargi cidra ing janji. Kadadosan menika ndadosaken Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos amargi pertentangan antawisipun kekajengan kaliyan kasunyatan.

Kacariyosaken, Raden Rara Subiyah sampun miturut kaboyong malih dhateng griyanipun Raden Kartaubaya. Sampun sawetawis dangu, Raden Kartaubaya cidra ing janji, piyambakipun lamah ngiwa malih kaliyan tiyang estri sanes saengga Raden Rara Subiyah kondur malih dhateng dalemipun tiyang sepuhipun. Sesampunipun Raden Rara Subiyah dipunparingi serat talak dening Raden Kartaubaya, piyambakipun tindak dhateng Jakarta/Betawi, saha nyambut damel wonten mriku, ugi sejatosipun kaliyan madosi Raden Sujaka ingkang wonten ing Betawi.

(48) *Katjarijos Raden Rara Soebijah ingkang gesangipoen boten adoenoengan begdja, sapoenika wonten ing Batawi nanḍang sakit sanget. Dene ingkang ndjalari sakit sanget waoe, margi maos wonten ing serat kabar, bilih gantilaning manahipoen ingkang dipoen ipi- ipi, ingkang dipoen adjap-adjap dipoen padosi, dipoen boedjeng-boedjeng ngantos doemoegi ing Batawi, sapoenika sampoen boten wonten ingartjapada, sampoen atilar donja, margi netepi soempahipoen.* (Wirjaharsana, 1928:105)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nyariosaken gambaran derdahing internal ingkang dipunlampahi Subiyah. Pertentangan antawisipun kekajengan bilih Raden Rara Subiyah anggenipun tindhak Betawi kangge madosi Raden Sujaka. Ananging kasunyatannipun Raden Sujaka bilih gantilaning manahipun ingkang dipunipi-ipi, ingkang dipunajab-ajab dipunpadosi, dipunbujeng-bujeng ngantos dumugi ing Betawi sakmenika sampun atilar donya, amargi netepi sumpahipun.

Derdahing batosingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun nyuwun serat pegat, boten purun dipunjodhokaken, dipunpeksa utawi kapeksa palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani, saha katresnannipun kaliyan Sujaka boten saged kalampahan, kadadosan wonten ing

kesadaran paraga. Pertentangan antawisipun kekajengan saha kanyatan dipunlampahi Subiyah ingkang kadadosan wonten ing pamanggih paraga (tabel 1: fungsi jiwa 1) ingkang cara kerjanipun kanthi rasional. Pertentangan kasebat kadadosan wonten ing setunggal fungsi jiwa inggih menika pertentangan antawisipun pamanggih saha pangraos utawi pamanggih ingkang pungkasanipun badhe damel boten imbang kaliyan fungsi jiwaniipun. Fungsi jiwa inggih menika pamanggih langkung *dominan* utawi antawisipun pamanggih saha pangraos boten saged imbang, saengga ndadosaken paraga utama boten kiyat ngampahi kawontenan kasebat. Kalih kekiyatan ageng kasebat damel risaking pakaryannipun fungsi jiwa saengga njalari derdahing batos paraga utama. Kalih kakiyatan nindakaken gerak energi dhateng *arah penyesuaian*, sanadyan pungkasanipun boten saged jumbuh utawi nglampahi jugar. Gagalipun penyesuaian ingkang kadadosan wonten ing distribusi gerak jiwa damel wujudipun sikap jiwa ingkang subjektif.

b. Rangu-rangu tumrap Keputusan ingkang sampun Dipunpilih

Derdahing batos ingkang awujud rangu-rangu tumrap keputusan ingkang sampun dipunpilih dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika Raden Kartaubaya ngajak Raden Rara Subiyah supados nampi malih Raden Kartaubaya dados garwanipun saha wangsul dhateng Karangsari.

(20) “*Dadi ora gelem sababe apa?*”

Raden Rara Soebijah boten enggal-enggal mangsoeli, manahipoen rangoe-rangoe, angel sanget baꦝe ngedalaken saraosing manah. Dangoe-dangoe lajeng witjanten: “Inggih boten kenging poenapa-poenapa.” (Wirjaharsana, 1928:33)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pawicantenan antawisipun Raden Kartaubaya kaliyan Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun rangu-ranguanggenipun mangsuli. Raden Rara Subiyah sejatosipun sampun kagungan pilihan boten badhe nampi malih Raden Kartaubaya dados garwanipun, amargi piyambakipun sampun kagungan kekajengan inggih menika badhe palakrama kaliyan Raden Sujaka. Nalika Raden Rara Subiyah dipunparingi pitakenan dening Raden Kartaubaya, kenging menapa boten purun dados garwanipun Raden Kartaubaya malih, Raden Rara Subiyah boten enggal-enggal mangsuli saha ngraosaken angel anggenipun ngedalaken raos amargi welas ningali Raden Kartaubaya saengga piyambakipun taksih rangu-rangu tumrap keputusan ingkang sampun dipunpilih inggih menika boten badhe nampi malih Raden Kartaubaya. Kadadosan menika ndadosaken Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos wonten dhirinipun piyambak.

Derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama awujud rangu-rangu tumrap keputusan ingkang sampun dipunpilih nalika Raden Rara Subiyah dipunajak supados nampi malih Raden Kartaubaya dados garwanipun saha wangsul dhateng Karangsari. Derdahing batos menika kadadosan wonten ing alam sadaripun paraga. Nalika padudon kadadosan wonten ing batos paraga, fungsi jiwa inggih menika pamanggihparaga (tabel 1: fungsi jiwa 1) nyambut damel kanthi rasional. Derdahing batos kasebat kadadosan amargi pertentangan antawisipun kalih fungsi jiwa inggih menika pamanggih saha pangraos ingkang sami-sami kiyatipun, saengga paring daya dhateng paraga saha timbul rangu-

rangu tumrap keputusan ingkang sampun dipunpilih. Fungsi jiwa inggih menika pamanggih langkung *dominan* saengga antawisipun pamanggih saha pangraos boten saged imbang, saha ndadosaken paraga utama boten kiyat ngampahi kawontenan kasebat. Energi jiwa boten nglampahi kajugar wonten ing gerakipun saengga sikap jiwa ingkang dipunpilih paraga orientasinipun dhateng dunia subjektif.

c. Rangu-rangu tumrap Kaprigelan Dhiri kangge Mungkasi Perkawis

Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos ingkang awujud rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis nalika piyambakipun dipunkhianati dening Raden Kartaubaya. Derdahing batos dipunwiwiti nalika Raden Rara nyuwun serat pegat amargi piyambakipun bote purun dipunwayuh.

- (22) “*Kangmas rak sampoen tampi serat koela ta?*” witjantenanipoen Raden Rara Soebijah,, *moegi kangmas nggaliha dateng serat koela waoe.*”
 “*Mikir marang oenining lajangmoe? O, dadi tegese kowe meksa ndjaloek pegat?*”
 “*Inggih,*” wangsoelanipoen Raden Rara Soebijah *kanṭi tataḡ.*(Wirjaharsana, 1928:33)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pawicantenan antawisipun Raden Rara Subiyah kaliyan Raden Kartaubaya. Pethikan menika nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos ingkang awujud rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis. Raden Rara Subiyah taksih rangu-rangu menapa saged mungkasi perkawis, menapa piyambakipun saged mungkasi derdahing batos ingkang wonten ing dhirinipun piyambak kanthi cara nyuwun pegat. Sejatosipun piyambakipun taksih rangu-rangu, keputusanipun ingkang dipunpendhet sampun leres menapa dereng. Gambaran menika saged

dipuntingali saking wangsulipun ingkang taksih rangu-rangu. Wonten ing pethikan “*Inggih*,” wangsoelanipoen Raden Rara Soebijah *kanṭi tatag*, nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah anggenipun mangsuli taksih rangu-rangu, kanthi tatag menika nggambaraken bilih piyambakipun dereng saged percaya saged mungkasi perkawis saengga timbul rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis.

- (33) *Katjarijos, anoedjoe satunggaling dinten Raden Kartaoebaja pamit malih ḍateng Raden Rara Soebijah, nijatipoen inggih baḍe pepanggihan kalijan Mas Adjeng Soedjinah wonten ing grijanipoen pak Gabroel, temboengipoen: “ḍek, akoe mengko sore arep menjang Koeṭ awinangoen, preloe nemoni kang Rana, ngremboeg prekara dagangan. Sarehning adoh, aḍek ora soesah meloe, sesoek esoek akoe ja moelih. Akoe arep noenggang sepoer sing djam 4 bae, seḍeng ejoeb dalane.*

“Inggih mangga,” wangsoelanipoen Raden Rara Soebijah, nanging sampoen kraos manahipoen, saha boten mamang malih bilih Raden Kartaoebaja tjidra. Raden Rara Soebijah sampoen meṣṭ ekaken, sapoenika namoeng kantoen ngentosi ḍawahing wantji oetawi mangsa anggenipoen baḍe nagih djandjinipoen, inggih poenika ngentosi manawi prakawis poenika sampoen kasoemerepan kalajan mripatipoen pijambak. (Wirjaharsana, 1928:68)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pawicantenan antawisipun Raden Kartaubaya kaliyan Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika Raden Kartaubaya cidra ing janji. Raden Rara Subiyah sejatosipun sampun mangertos bilih garwanipun cidra ing janji, ananging piyambakipun dereng mriksani piyambak garwanipun cidra ing janji saengga piyambakipun nenggo wekdal ingkang pas kangge nagih janji ngentosi perkawis menika sampun kasumerepan kaliyan mripatipun piyambak. Raden Rara Subiyah taksih rangu-rangu kangge mungkasi perkawis menika amargi piyambakipun dereng mriksani piyambak

Raden Kartaubaya cidra ing janji menapa boten. Saengga ingkang dipunraosaken namung derdahing wonten ing batos piyambakipun inggih menika rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis.

- (38) *Dangoe sanget anggenipoen anata-nata pikiranipoen, dipoen arem-aremi, dipoen lelipoer pijambak, soepados sampoen ngantos keranta-ranta sanget. Sareng sampoen rahi lilih, saweg saged ngempakaken poetjoeking pen dhateng kretas, ingrikoe ladjeng wiwit njerat, sinarengan wedaling eloeh atjarotjosa. Enggaling tjarijos, serat sampoen rampoeng ladjeng kalebetaken ing amplop, dipoen ngalami pisan, sarta ladjeng kagelakaken wonten sanggiling medja ngrikoe, soepados saged enggal kasoemerepan ing Raden Kartaoebaja. Raden Rara Soebijah ladjeng menjat, mbikak lemari menget serat pradjandjian ingkang nelakaken: manawi Raden Kartaoebaja tjidra sapisan engkas, pataman ing doesoen Karangsari dados melikipoen Raden Rara Soebijah, saha ing dinten poenika dawah talak.* (Wirjaharsana, 1928:71)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nyariosaken bab derdah ing batosipun Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun sampun mangertos bilih garwanipun cidra ing janji. Sesampunipun Raden Rara Subiyah mangertos bilih garwanipun selingkuh, piyambakipun nyerat serat badhe kondur dhateng dalemipun tiyang sepuhipun saha nyuwun dhawah talak. Raden Rara Subiyah sejatosipun taksih dereng saged mungkasi derdah ing batosipun sesampunipun mriksani garwanipun saweg kaliyan tiyang istri sanes. Kados pethikan *Dangoe sanget anggenipoen anata-nata pikiranipoen, dipoen arem-aremi, dipoen lelipoer pijambak, soepados sampoen ngantos keranta-ranta sanget.* Piyambakipun taksih rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis kasebat.

Derdahing batos ingkang awujud rangu-rangutumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis dipunlampahi paraga utama nalika Raden Rara

Subiyah nyuwun pegat, dipunkhianati, saha nalika Raden Rara Subiyah mangertos garwanipun cidra ing janji, kadadosan wonten ing kesadaran paraga. Keraguan menika kadadosan wonten ing pamanggih paraga (tabel 1: fungsi jiwa 1) ingkang cara kerjanipun kanthi rasional. Pertentangan kasebat kadadosan wonten ing kalih fungsi jiwa inggih menika pertentangan antawisipun pamanggih saha pangraos utawi pamanggih ingkang pungkasanipun badhe damel boten imbang kaliyanpasangan fungsi jiwanyipun. Fungsi jiwa inggih menika pamanggih langkung *dominan* utawi antawisipun pamanggih saha pangraos boten saged imbang, saengga ndadosaken paraga utama boten kiyat ngampahi kawontenan kasebat. Kalih kekiyatan ageng kasebat damel risaking pakaryannipun fungsi jiwa saengga njalari derdahing batos paraga utama. Kalih kakiyatan nindakaken gerak energi dhateng *arah penyesuaian*, sanadyan pungkasanipun boten saged jumbuh utawi nglampahi jugar. Gagalipun penyesuaian ingkang kadadosan wonten ing distribusi gerak jiwa damel wujudipun sikap jiwa ingkang subjektif.

d. Ajrih dhateng Kadadosan ingkang Nate Kalaksanan

Derdahing batos ingkang awujud ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kalaksanan dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun kengetan dhateng watekipun utawi lelampahannipun garwanipun saha nalika piyambakipun badhe dipunpendhet saha dipunajak kondur dening Raden Kartaubaya.

(32) *Manawi kengetan lelampahanipoen Raden Kartaoebaja ingkang sampoen-sampoen, manahipoen boten saged tentrem, tansah sangga roenggi. Poenapa malih sareng nitik anggenipoen kerep kekesahan, manahipoen saja keranta-ranta sanget.*(Wirjaharsana, 1928:67)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasi panganggit ingkang nyariosaken pangraosipun Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah ingkang awujud ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kalaksanan. Raden Rara Subiyah ingkang saweg ngenget-enget pepesthening badanipun manahipun ngraosaken keranta-ranta sanget, manahipun boten saged tentrem, saha tansah sangga runggi menawi kengetan lelampahannipun Raden Kartaubaya. Raden Kartaubaya sakmenika asring kekesahan saengga ndadosaken Raden Rara Subiyah ajrih menawi lelampahan ingkang kala rumiyin kadadosan malih, menapa malih menawi kengetan watekipun ingkang jaler anggenipun remen lampah sedheng, tiyang ingkang tukmis, boten kenging sumerep dhateng tiyang klimis sekedhik, saha anggenipun rabi sampun marambah-rambah. WatekipunRaden Kartaubaya ingkang kados menika ndadosaken Raden Rara Subiyah ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kaleksanan.

- (15) *“Iboe, toewin bapak! Poenapa pandjenengan baḍe ngendelaken kemawon koela wonten tanganipoen tijang ingkang makaten poenika. Saoepami jektos pijambakipoen baḍe menḍet koela malih, poenika saestoenipoen saking kepepet, dados manawi pijambakipoen angsal sawangan sanes, koela mesṭi dipoen boetjal malih.”*(Wirjaharsana, 1928:25)

Pethikan dhata ingkang wonten ing nginggil inggih menika andharannipun Raden Rara Subiyah ingkang saweg gineman kaliyan tiyang sepuhipun. Pethikan menika nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos nalika piyambakipun dupundhawuhi tiyang sepuhipun supados purun dipunajak kondur saha dipunpendhet malih dening Raden Kartaubaya. Raden Rara Subiyah ngandharaken ingkang dipunraosaken inggih menika boten

purun dipundadosaken garwa malih amargi piyambakipun ajrih menawi kadadosan ingkang kala rumiyin kalampahan malih. Raden Rara Subiyah boten purun dipunajak kondur malih dening Kartaubaya amargi piyambakipun ajrih dipunbucal malih. Raden Kartaubaya sejatosipun anggenipun badhe mendhet Subiyah menika amargi saking kepepet, menawi piyambakipun angsal sawangan sanes malih, Raden Rara Subiyah tamtu dipunbucal malih. Kadadosan ingkang kala rumiyin saha ningali watekipun Raden Kartaubaya ingkang kados menika ndadosaken Raden Rara Subiyah ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kaleksanan.

Derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama nalika Raden Rara Subiyah kengetan dhateng watekipun utawi lelampahannipun garwanipun saha nalika piyambakipun badhe dipunpendhet saha dipunajak kondur dening Raden Kartaubaya awujud ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kaleksanan. Derdahing batos kadadosan wonten ing kesadaran paraga. Nalika derdah kadadosan wonten batos paraga, fungsi jiwa nyambut damel kanthi rasional. Derdah kasebut kadadosan amargi kalih pamanggih (tabel 1: fungsi jiwa 1) ingkang sami-sami kiyat, saengga paring daya dhateng paraga saha damel paraga ngraosaken ajrih. Kadadosan menika ingkang ndadosaken kalih pasangan jiwa inggih menika pamanggih saha pangraos boten saged imbang, saengga timbul gangguan inggih menika ajrih. Energi jiwa nglampahi kajugar wonten ing distribusinipun saengga sikap jiwa ingkang dipunpilih paraga orientasinipun dhateng dunia subjektif.

e. Kecuwan amargi Kekajengannipun boten Kadadosan/Kalaksanan

Derdahing batos ingkang awujud kecuwan amargi kekajengannipun boten saged kadadosan/kalaksanan dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun ajrih kasetyannipun Raden Sujaka boten saged kaleksanan, Raden Rara Subiyah boten saged lelampahan kaliyan Raden Sujaka, saha nalika Raden Rara Subiyah boten saged manggihaken saha palakrama kaliyan Raden Sujaka.

(14) *“O ja talah, bok endang matia bae oewis, akoe iki,” makaten pangesahipoen Raden Rara Soebijah,, timbang oerip mangkene tanpa goena. Ah ambakna wonglanang, doewe pangoewasa toemrap njang wong wadon, bok adja tindak sawenang-wenang. O, nanging malah kebeneran. Hem . . . . . Soe . . . . . Soe . . . . .”* (Wirjaharsana, 1928:23-24)

Pethikan wonten ing nginggil inggih menika pangesahipun Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah ngraosaken kecuwan amargi kasetyannipun Raden Sujaka boten saged kaleksanan saengga Raden Rara Subiyah putus asa. Raden Rara Subiyah sejatosipun sampun gadhah margi anggenipun katresnanipun kaliyan Raden Sujaka badhe kalaksanan amargi garwanipun selingkuh kaliyan tiyang estri sanes. Ananging, kekajengannipun boten saged kaleksanan amargi piyambakipun boten dipunparingi serat pegat malah badhe dipunwayuh kemawon saengga piyambakipun ngraosaken kecuwan amargi kekajengannipun boten saged kadadosan/kalaksanan.

(31) *Kasangsajanipoen waoe dipoen lampahi kanṭi sanget genging pamoepoes, ngraos sampoen begdjaning badanipoen kedah makaten, boten kenging sinelakan. Panarimahing manah ḍateng pepesṭ ening badanipoen ingkang makaten waoe baḍe kangge sangoe mantoek ḍateng ing djaman kalanggengan.* (Wirjaharsana, 1928:52)

Pethikan wonten ing nginggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah ngraosaken kecuwan amargi Raden Rara Subiyah boten saged lelampahan utawi gesang sesarengan kaliyan

Raden Sujaka. Katresnannipun kaliyan Raden Sujaka boten saged dipunlajengaken malih ngantos palakrama amargi piyambakipun sampun dados garwanipun Raden Kartaubaya malih. Raden Rara Subiyah sampun purun dipunajak kondur malih dhateng dalemipun Kartaubaya amargi pemeksanipun tiyang sepuhipun. Kasangyannipun menika dipunlampahi kanthi sanget gending pamupus, boten kending sinekalan, saha nrima ing manah. Sinaosa Raden Rara Subiyah kecuwan amargi kekajengannipun boten saged kadadosan/kalaksanan, nanging piyambakipun nrima ing manah pepestening badanipun badhe kangge sangu kondur dhateng ing jaman kalanggengan.

- (49) *Pengarep-arepkoe marang senenging oerip wis ora ana, awit Soedjaka wis ora ana, saha akoe ora bisa oerip seneng, jen ora karo Soedjaka. O, Soedjaka, Soedjaka, ...antenana akoe. Akoe wis ora preloe lawas-lawas neng alam donja, akoe wis tanpa goena oerip neng donja maneh. Soedjaka . . . . . ora . . . . . ora Soedjaka, akoe emoh oerip maneh.*"(Wirjaharsana, 1928:105)

Pethikan wonten ing nginggil inggih menika pangesahipun Raden Rara Subiyah wonten ing manahipun. Pethikan menika nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah kecuwan amargi piyambakipun boten saged manggihaken Raden Sujaka. Tindakipun Raden Rara Subiyah dhateng Betawi inggih menika badhe nyambut damel saha sejatosipun badhe madosi Raden Sujaka, woding manahipun. Wonten ing batosipun Raden Rara Subiyah tuwuh pangajeng-ajengipun malih dhateng bab kesenenganing agesang, bok-bilih saged pinanggih kaliyan Raden Sujaka. Nalika wonten ing Betawi Raden Rara Subiyah boten pinanggih kaliyan Sujaka, amargi Raden Sujaka sampun boten wonten, piyambakipun sampun tilar donya. Sesampunnipun Raden Rara Subiyah mangertos bilih Raden Sujaka sampun boten wonten, piyambakipun ngraos kecuwan, kekajengannipun dhateng remenipun

gesang sampun boten wonten awit Sujaka sampun boten wonten saengga ndadosaken Raden Rara Subiyah putus asa. Rasa kecuwan sanget amargi kekajengannipun boten saged kadadosan/kalaksanan ndadosaken Raden Rara Subiyah sampun boten purun gesang wonten ing alam donya menika, Raden Rara Subiyah gerah lajeng ugi tilar donya.

Derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama nalika ajrih kasetyannipun Raden Sujaka boten saged kaleksanan, Raden Rara Subiyah boten saged lelampahan kaliyan Raden Sujaka, saha nalika Raden Rara Subiyah boten saged manggihaken saha palakrama kaliyan Raden Sujaka awujud kecuwan amargi kekajengannipun boten saged kadadosan/kalaksanan. Derdahing batos kadadosan wonten ing kesadaran paraga. Nalika derdah kadadosan wonten batos paraga, fungsi jiwa nyambut damel kanthi rasional. Derdah kasebut kadadosan amargi pamanggih saha pangraos ingkang sami-sami kiyat, saengga paring daya dhateng paraga saha damel paraga ngraosaken kecuwan. Kadadosan menika ingkang ndadosaken kalih pasangan jiwa inggih menika pamanggih saha pangraos boten saged nglampahi gegayutan kanthi imbang, pangraosipun langkung *dominan* saengga timbul gangguan inggih menika kecuwan. Energi jiwa nglampahi kajugar wonten ing distribusinipun saengga sikap jiwa ingkang dipunwujudaken orientasinipun dhateng dunia subjektif.

f. Peksan supados Palakrama kaliyan Tiyang ingkang Boten Dipuntresnani

Derdahing batos ingkang awujud peksan palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani dipunlampahi Subiyah nalika Raden Rara Subiyah

dipunpeksa kaliyan Raden Kartaubaya. Padudon menika dipunwiwiti nalika paraga sadar bilih anggenipun palakrama menika amargi saking pameksanipun tiyang sepuhipun.

(24) “*Genea kok gelem diolehake Kartaoebaja?*”

“Lah inggih poenika, boe, panarikin kadonjan. Estoenipoen mekaten boten poeroen, nanging sareng tijang sepoehipoen ningali dlateng kasoegihanipoen Raden Kartaoebaja, anak lajeng dipoen roda-peksa kedah poeroen nglampahi.” (Wirjaharsana, 1928:44)

Pethikan ingkang wonten inggil inggih menika pawicantenan antawisipun Raden Sujaka kaliyan ibunipun ingkang nyariosaken bab Raden Subiyah. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah ingkang awujud peksan palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani. Raden Rara Subiyah kagungan garwa amargi kala rumiyin dipunpeksa dening ibunipun. Piyambakipun sejatosipun sampun kagungan gantilaning manah inggih menika Raden Sujaka. Raden Rara Subiyah anggenipun palakrama amargi dipunroda peksa kedah purun nglampahi dening tiyang sepuhipun amargi tiyang sepuhipun ningali saking kasugihannipun Raden Kartaubaya.

Derdahing batos ingkang awujud peksan palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani dipunlampahi paraga utama nalika Raden Rara Subiyah dipunpeksa kaliyan Raden Kartaubaya kadadosan wonten ing kesadaran paraga. Pamanggih ingkang tubrukan wonten ing alam sadar saengga damel paraga kapeksa kadadosan amargi fungsi jiwa boten saged damel fungsi kanthi imbang. Energi jiwa mlampah dhateng arah penyesuaian anggenipun mungkasi padudon. Sikap jiwa ingkang awujud tindakan ingkang dipunpilih paraga

anggenipun mungkasi inggih menika sumbangan saking pamanggih, pangraos ingkang dipundayani saking lingkungan. Lingkungan ingkang awujud dorongan saking tiyang sepuhipun langkung paring *dominasi*. Sanadyan kapeksa ananging paraga kedah nglampahi kadadosan menika saengga kabentuksikap jiwa ingkang orientasinipun objektifitas.

g. Rangu-rangu anggenipun Nemtokaken Pilihan

Derdahing batos ingkang awujud rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan dipunlampahi Subiyah nalikapiyambakipun badhe dipunpendhet saha dipunajak kondur dening Raden Kartaubaya, nalika badhe nemtokaken kedah pitados kaliyan tangga tepalih menapa Raden Kartaubaya, saha nalika nemtokaken kedah kadospundi ingkang dipuntindakaken sesampunipun mrikasani Raden Kartaubaya saweg kaliyan tiyang estri sanes utawi selingkuh.

- (25) *Woes ana sapasar kang kipoengkoer iki, Kartaoebaja teka menjang Karangsari, preloene marani akoe, marga bodjone kang anjar wis dipegat maneh. Ing kono warna-warna pamiloetane marang akoe, nganggo soempah-soempah barang; jen ora diwajoe maneh, saha deweke arep mareni kabeh alaning kalakoeane kaja kang oewis-oewis, apa dene sagoeh nganani apa-apa kang dadi pandjaloekkoe, bapak iboe oega apa sapamoendoe bakal dianani, anggere akoe gelem dibojongi maneh. Nanging, sanandjan kaja ngapa lemesing kanane Kartaoebaja saha kasagoehane ikoe maoe kabeh, ora tak paeloe, akoe ora gigrig, awit akoe satemene isih tresna banget karo kangmas, oetawa maneh akoe wis djandji, sabisa-bisa arep oerip bebarengan karo kangmas, dadi tjekake akoe isih abot banget karo kangmas.*

Nanging . . . . . adoe . . . . . Soedjaka . . . . . Soedjaka, gantilaning atikoe . . . . . O, ketiwasan. Iboe semoene kepentjoet banget marang omonge si Kartaoebaja, samono oega bapak, wangoene pretjaja banget marang soempahe si Kartaoebaja maoe. Woesanane akoe bandjoer tansah diarih-arih soepaja gelema dibaleni maneh. Akoe panggah, emoh noeroeti. Bareng pengarih-arihe maoe woes ana patang dina, penggalihe bapak saha iboe manawa gerah banget, dene pangandikane oara takgoegoe, woesana bandjoer ngetokake pangandika

poengkasan, nanging pangandika njasar. Ora nggalih marang kawoesanane. Oepama akoe teroes nampik marang Kartaoebaja, akoe bakal ditoendoeng, saha ora diakoe anak, toer nganggo disoepatani. (Wirjaharsana, 1928:44-45)

Pethikan ingkang wonten inggil inggih menika serattipun Raden Rara Subiyah kangge Raden Sujaka ingkang mratelakaken piyambakipun badhe dipundadosaken garwa malih dening Kartaubaya. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah ingkang awujud rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan. Raden Rara Subiyah sejatosipun boten purun dipunajak kondur dhateng dalemipun Raden Kartaubaya amargi piyambakipun taksih tresna sanget kaliyan Raden Sujaka, ugi sampun janji badhe gesang sesarengan kaliyan Raden Sujaka. Ananging tiyang sepuhipun Raden Rara Subiyah pitados sanget kaliyan sumpahipun Raden Kartaubaya saengga Raden Rara Subiyah dipunarih-arit supados purun mangsuli malih kaliyan Raden Kartaubaya. Tiyang sepuhipun Raden Rara Subiyah ngendika menawi Subiyah boten purun nrima Kartaubaya, piyambakipun dipunsupatani saha badhe boten dipunaku lare saengga ndadosaken Raden Rara Subiyah rangu-rangu anggenipun nemtokaken antawisipun kalih pilihan.

(35) *Meh saben dinten Raden Rara Soebijah mireng kabar saking tangga tepalih oetawi tepanganipoen, ingkang mratelakaken bilih ingkang raka lampah ngiwa, nanging Raden Rara Soebijah tansah boten ngandel, awit dereng njipati pijambak.* (Wirjaharsana, 1928:69)

Pethikan ingkang wonten inggil inggih menika narasi panganggit ingkang nggambaraken bab derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah ingkang awujud rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan. Pilihan antawisipun kedah pitados kaliyan tangga tepalih menapa pitados kaliyan Raden

dipunpendhet saha dipunajak kondur dening Raden Kartaubaya, nalika badhe nemtokaken kedah pitados kaliyan tangga tepalih menapa kedah pitados kaliyan Raden Kartaubaya, saha nalika nemtokaken kedah kadospundi ingkang dipuntindakaken sesampunipun mrikasani Raden Kartaubaya saweg kaliyan tiyang estri sanes utawi selingkuh, kadadosan wonten ing kesadaran paraga. Rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan kadadosan wonten ing pamanggih paraga (tabel 1: fungsi jiwa 1) ingkang cara kerjanipun kanthi rasional. Pertentangan kasebat kadadosan wonten ing setunggal fungsi jiwa inggih menika pertentangan antawisipun pamanggih saha pangraos utawi pamanggih ingkang pungkasanipun badhe damel boten imbang kaliyan pasangan fungsi jiwaniipun. Fungsi jiwa inggih menika pamanggih langkung *dominan* utawi antawisipun pamanggih saha pangraos boten saged imbang, saengga ndadosaken paraga utama boten kiyat ngampahi kawontenan kasebat. Kalih kekiyatan ageng kasebat damel risaking pakaryannipun fungsi jiwa saengga njalari derdahing batos paraga utama. Kalih kakiyatan nindakaken gerak energi dhateng *arah penyesuaian*, sanadyan pungkasanipun boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar. Gagalipun penyesuaian ingkang kadadosan wonten ing distribusi gerak jiwa damel wujudipun sikap jiwa ingkang subjektif.

h. Bingung anggenipun Nemtokaken Pangraosipun

Derdahing batos ingkang awujud bingung anggenipun nemtokaken pangraosipun dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika Raden Kartaubaya

nyuwun pangapunten amargi kalepatannipun dhateng Raden Rara Subiyah saha nyuwun pirsu kenging menapa ninggalaken garwanipun.

- (46) *Raden Rara Soebijah, sandjan manahipoen sampoen poetoeng, nanging sareng dipoen roengkebi pangkonipoen dening Raden Kartaoebaja toer mawi dipoen tangisi, manahipoen oegi ladjeng keranta-ranta sanget, woosana ladjeng boten saged ngampah wedaling eloeh, toemoet nangis, ngantos sirahipoen Raden Kartaoebaja teles dening eloehipoen Raden Rara Soebijah.*
“Mang . . . . . ke roemi . . . . . jin, kang . . . . . mas,” witjantenipoen Raden Rara Soebijah kalijan mingseg-mingseg nanging dangoe-dangoe ladjeng saged sareh.(Wirjaharsana, 1928:80)

Pethikan wonten ing nginggil inggih menika andharannipun Raden Rara Subiyah dhateng Raden Kartaubaya. Pethikan menika nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos ingkang awujud bingung anggenipun nemtokaken pangraosipun nalika Raden Kartaubaya nyuwun pangapunten amargi kalepatannipun dhateng Raden Rara Subiyah. Raden Rara Subiyah sejatosipun manahipun sampun tugel utawi sampun boten purun rerembagan malih kaliyan Kartaubaya. Ananging amargi dipunrungkebi pangkunipun dening Kartaubaya saha dipuntangisi, manahipun ugi dados keranta-ranta sanget. Pangraos ingkang saderingipun inggih menika duka kaliyan Kartaubaya, sakmenika dados tumut keranta-ranta. Raden Rara Subiyah bingung anggenipun nemtokaken ingkang dipunraosaken, menapa nesu, menapa dene keranta-ranta. Kadadosan menika saged dipuntingali saking ngendikanipun Raden Rara Subiyah inggih menika *“Mang . . . . . ke roemi . . . . . jin, kang . . . . . mas,”*. Raden Rara Subiyah boten saged langsung mangsuli amargi piyambakipun saweg menggali menapa ingkang dipunraosaken.

Derdahing batos ingkang awujud bingung anggenipun nemtokaken pangraosipun dipunlampahi paraga utama nalika Raden Kartaubaya nyuwun pangapuntèn amargi kalepatannipun dhateng Raden Rara Subiyah saha nyuwun pirsa kenging menapa ninggalaken garwanipun, kadadosan wonten ing kesadaran paraga. Rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan kadadosan wonten ing pamanggih paraga (tabel 1: fungsi jiwa 1) ingkang cara kerjanipun kanthi rasional. Wonten ing pamanggihipun paraga, Subiyah boten purun gesang sesarengan malih kaliyan Karatubaya amargi ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kaleksanan, ananging wonten ing pangraosipun Raden Rara Subiyah welas ningali Raden Kartaubaya ingkang nangis wonten ing pangkonipun Raden Rara Subiyah.

Pertentangan kasebat kadadosan wonten ing setunggal fungsi jiwa inggih menika pertentangan antawisipun pamanggih saha pangraos utawi pamanggih ingkang pungkasanipun badhe damel boten imbang kaliyan pasangan fungsi jiwanyipun. Fungsi jiwa inggih menika pamanggih langkung *dominan* utawi antawisipun pamanggih saha pangraos boten saged imbang, saengga ndadosaken paraga utama boten kiyat ngampahi kawontenan kasebat. Kalih kekiyatan ageng kasebat damel risaking pakaryannipun fungsi jiwa saengga njalari derdahing batos paraga utama. Kalih kikiyatan nindakaken gerak energi dhateng *arah penyesuaian*, sanadyan pungkasanipun boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar. Gagalipun penyesuaian ingkang kadadosan wonten ing distribusi gerak jiwa damel wujudipun sikap jiwa ingkang subjektif.

i. Kapeksa saha Nurut kaliyan Tiyang Sepuhipun

Derdahing batos ingkang awujud kapeksa saha nurut kaliyan tiyang sepuhipun dipunlampahi Subiyah nalika Raden Rara Subiyah dipunjodhokaken kaliyan Raden Kartaubaya, tiyang ingkang boten dipuntresnani. Padudon menika dipunwiwiti nalika paraga sadar bilih anggenipun jejodhoan menika amargi kapeksa saha nurut kaliyan tiyang sepuhipun.

- (26) *Raden Rara Soebijah manahipoen roewed sanget. Ing batos mila welas ningali bapak iboenipoen. Roemijin mila, anggenipoen kedoegi nglampahi dados djo~~d~~onipoen Raden Kartaoebaja oegi namung saking welasipoen ningali bapak toewin iboe, pangangkahipoen kenginga kangge gan~~d~~oelan, margi pikantoe~~k~~ tijang soegih.* (Wirjaharsana, 1928:25)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nyariosaken bab pangraosipun Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika dipunjodhokaken. Raden Rara Subiyah anggenipun kedugi nglampah dados jodhonipun Raden Kartaubaya ugi namung welas ningali bapak ibunipun. Sejatosisipun piyambakipun boten purun dipunjodhokaken kaliyan Raden Kartaubaya amargi piyambakipun sampun kagungan tiyang ingkang sampun dipuntresnani. Ananging, amargi welas dhateng tiyang sepuhipun mila Raden Rara Subiyah kapeksa saha nurut kaliyan tiyang sepuhipun.

- (23) *Sanadjan Raden Rara Soebijah mopo boten poeroen ka~~d~~aoepaken kalijan Raden Kartaoebaja, nanging woesianipoen kapeksa ladjeng manoet kan~~t~~ i panalangsa, sabab dipoen peksa iboenipoen, kedah poeroen nglampahi.* (Wirjaharsana, 1928:37)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nyariosaken bab jejodhoannipun Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika

dipunjodhokaken. Raden Rara Subiyah sejatosipun boten purun kadhaupaken kaliyan Raden Kartaubaya, ananging wusananipun kapeksa lajeng manut kanthi panalangsa, sebab dipunpeksa ibunipun kedah purun nglampahi. Kadadosan menika ndadosaken Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos amargi kapeksa saha nurut kaliyan tiyang sepuhipun.

(26) *Adoeh Soedjaka, ing kono rasaning atikoe kaja disoewir-soewir, pegel setengah mati. Woesanane, saking wedi-wedikoe marang wong toewa, Soedjaka, apa maneh akoe iki moeng sawidjining wong wadon kang toena ing boedi, ambaning djangkahkoe mung sago~~d~~ong kelor, kang mes~~t~~ i akoe bakal ora koewat nanggoelangi kasangsaran apa kang bakal toemiba ing awak~~k~~oe, oepama akoe sida ditoen~~d~~oeng dening wong toewa. Marga saka ikoe . . . . . moela . . . . . akoe ija kapeksa bandjoer noeroet.* (Wirjaharsana, 1928:45)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika serattipun Raden Rara Subiyah kangge Raden Sujaka ingkang nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah. Raden Rara Subiyah sejatosipun boten purun dipunboyong malih dening Raden Kartaubaya. Tiyang sepuhipun Raden Rara Subiyah kepincut dhateng ngendikanipun Raden Kartaubaya ingkang boten badhe nglampahi kados kalawingi malih saengga tiyang sepuhipun percaya sanget dhateng sumpahipun Raden Kartaubaya. Wusananipun Raden Rara Subiyah dipunarih-arih supados purun nampi malih Raden Kartaubaya. Tiyang sepuhipun Raden Rara Subiyah ngendika menawi Raden Rara Subiyah boten purun nampi malih Kartaubaya, piyambakipun bakal ditundhung, saha boten dipunaku lare mila piyambakipun kapeksa lajeng nurut dhateng tiyang sepuhipun.

Derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika kapeksa saha nurut kaliyan tiyang sepuhipun kadadosan wonten ing kesadaran paraga. Kapeksa saha nurut kaliyan tiyang sepuhipun dipunlampahi Subiyah

kadadosan wonten ing pamanggihparaga (tabel 1: fungsi jiwa 1) ingkang cara kerjanipun kanthi rasional. Anggenipun kapeksa kasebat kadadosan wonten ing setunggal fungsi jiwa inggih menika pertentangan antawisipun pamanggih saha pangraos utawi pamanggih ingkang pungkasanipun badhe damel boten imbang kaliyan pasangan fungsi jiwaniipun. Fungsi jiwa inggih menika pamanggih langkung *dominan* utawi antawisipun pamanggih saha pangraos boten saged imbang, saengga ndadosaken paraga utama boten kiyat ngampahi kawontenan kasebat. Anggenipun ngadhepi padudon, energi jiwa nindakaken gerak energi dhateng *arah penyesuaian*. Sikap jiwa ingkang awujud tindakan ingkang dipunpilih paraga anggenipun mungkasi inggih menika sumbangan saking pamanggih, pangraos ingkang dipundayani saking lingkungan. Lingkungan ingkang awujud dorongan saking tiyang sepuhipun langkung paring dominasi saengga paraga rumaos welas dhumateng tiyang sepuhipun saengga mujudaken sikap jiwa ingkang orientasinipun objektifitas.

j. Rangu-rangu menawi Badhe Medharaken Raos

Derdahing batos ingkang awujud rangu-rangu menawi badhe medharaken raos dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun badhe medharaken raos babagan katresnanipun dhumateng Raden Sujaka, kasilannnipun utawi menapa ingkang dipunraosaken amargi Raden Kartaubaya, saha nalika badhe medharaken raos babagan panyuwunipun tindak dhateng Betawi.

(17) *Sarehning sampoen makaten kadadosanipoen, Raden Rara Soebijah ladjeng badhe medharaken raosing manah, pangadjeng-adjengipoen sageda bapa-iboe andahara atoeripoen. Manawi atoeripoen poenika tinoeroetan, mest i ladjeng mentas pijambak boten dados rerengganing*

tijang sepoeh, awit sanadjan Raden Soedjaka blandjanipoen dereng kaŕ ah, nanging sampoen tjekap kangge gesang tijang kekalih, dados boten ngawrat-awrati tijang sanes. Sareng manahipoen sampoen goemolong, ladjeng matoer. (Wirjaharsana, 1928:25)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit

ingkang nyariosaken bab Raden Rara Subiyah ingkang badhe medharaken raos.

Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlamahi Raden

Rara Subiyah nalika badhe medharaken pangraosipun babagan katresnanipun

kaliyan Raden Sujaka saha niatipun ingkang badhe palakrama kaliyan Sujaka.

Sejatosipun Raden Rara Subiyah welas sanget menawi ningali bapak ibunipun,

menawi badhe medharaken raos piyambakipun ngraosaken ajrih saha rangu-

rangu. Ananging, pamanggihipun inggih menika menawi sampun medharaken

raos piyambakipun boten ngraosaken sisah langkung kiyat njalari pangraosipun

saengga sareng manahipun sampun gumolong, piyambakipun lajeng matur

menapa ingkang dipunkajengaken.

(40) *“Boten iboe, boten,” atoehipoen Raden Rara Soebijah moenggel pitoetoering iboenipoen. “Iboe, koela boten sakit, boten poenapa-poenapa, iboe sampoen koewatos.”*

Sasampoenipun witjanten makaten Raden Rara Soebijah ladjeng njat ngadeg, mapan tilem, preloenipoen namoeng soepados iboenipoen sampoen sanget-sanget anggenipoen koewatos dateng pijambakipoen. Iboenipoen langkoeng bingah manahipoen, nginten bilih pangarem-arem sapisan poenika wonten tandjanipoen, saged njoedakaken kasoelahannipoen Raden Rara Soebijah. (Wirjaharsana, 1928:78)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika wangsulannipun Raden Rara

Subiyah nalika ibunipun nyuwun pirsa dhumateng piyambakipun. Pethikan

menika nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos

nalika piyambakipun ajrih medharaken menapa ingkang dipunraosaken saha

kasisahannipun amargi Kartaubaya. Raden Rara Subiyah boten purun

ngandharaken menapa ingkang dipunraosaken amargi piyambakipun welas dhumateng ibunipun saha boten purun ibunipun kuwatos dhateng badanipun. Nalika ibunipun Raden Rara Subiyah ngendika menawi Raden Rara Subiyah gerah, damel sisahipun manah ibunipun, Raden Rara Subiyah mangsuli bilih piyambakipun boten gerah, ingkang boten jumbuh kaliyan kasunyatanipun, amargi piyambakipun boten purun ibunipun kuwatos dhateng Raden Rara Subiyah.

- (47) *Sampoen dangoe Raden Rara Soebijah anggenipoen baḍe gaḍah atoe ḍateng bapak iboenipoen, nanging tansah tjinanḍet kemawon, manawi saged, sedyanipoen poenika sampoen ngantos kaladjeng, sabab tamtu saged ndjalari risaking manahipoen tijang sepoe. Sarehning sapoenika sampoen njata, bilih raosing manah boten kenging dipoen sajoeti, mila ladjeng kepeksa mblakakaken prakawis waoe ḍateng bapak-iboenipoen, sanadjan baḍe kadospoendi kadadosanipoen dipoen temah, awit menawi boten makaten, sakiting manah sampoen mesthi boten baḍe saged waloeja, malah bokmanawi saged ndjalari tiwasipoen.* (Wirjaharsana, 1928:87)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasi panganggit ingkang nyariosaken bab Raden Rara Subiyah ingkang badhe gadhah atur dhateng tiyang sepuhipun. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah ingkang awujud rangu-rangu menawi badhe medharaken raos. Raden Rara Subiyah sampun dangu badhe gadhah atur dhateng bapak ibunipun, ananging tansah cinandhet kemawon amargi welas dhateng tiyang sepuhipun saha kuwatos andharannipun damel risaking manahipun tiyang sepuh. Raden Rara Subiyah sampun boten kiyat ngampah wonten ing manahipun, raosing manahipun sampun boten kenging dipunsayuti mila piyambakipun medharaken menapa ingkang dipunraosaken dhateng bapak ibunipun, awit boten mekaten, sakiting manah sampun mesthi boten badhe saged waluya, malah

bokmanawi saged njalari tiwasipun. Pamanggihipun inggih menika menawi boten medharaken raosipun sakiting manahipun Raden Rara Subiyah mesthi boten saged waluyo langkung *dominan* utawi kiyat saengga njalari Raden Rara Subiyah rangu-rangu menawi badhe medharaken raos, mila pungkasanipun Raden Rara Subiyah medharaken raos dhateng tiyang sepuhipun.

Derdahing batos ingkang awujud rangu-rangu menawi badhe medharaken raos dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun badhe medharaken raos babagan katresnanipun dhumateng Raden Sujaka, kasisahannipun utawi menapa ingkang dipunraosaken amargi Raden Kartaubaya, saha nalika badhe medharaken raos babagan panyuwunnipun tindak dhateng Betawi, kadadosan wonten ing kesadaran paraga. Pertentangan antawisipun kalih fungsi jiwa, inggih menika pamanggih saha pangraos damel boten imbang kalih fungsi jiwa kasebat. Fungsi jiwa inggih menika pamanggih (tabel 1: fungsi jiwa 1) langkung *dominan*, saengga ndadosaken paraga utama boten kiyat ngampahi kawontenan kasebat. Kalih kekiyatan ageng kasebat damel risaking pakaryannipun fungsi jiwa saengga njalari derdahing batos paraga utama. Kalih kikiyatan nindakaken gerak energi dhateng *arah penyesuaian*, sanadyan pungkasanipun boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar. Gagalipun penyesuaian ingkang kadadosan wonten ing distribusi gerak jiwa damel wujudipun sikap jiwa ingkang subjektif.

k. Kecuwana tumrap Lelampahannipun Raden Kartaubaya

Derdahing batos ingkang awujud kecuwan tumrap lelampahannipun Raden Kartaubaya dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun dipunkhianati dening Raden Kartaubaya.

(36) *Sapoenika baḍe keweleh. Masa inggih, ingatasipoen ngrembag dagangan ḍateng Koeḥ awinangoen teka pangkatipoen sonten. Kenging poenapa boten kala waoe endjing, toer sonten saged mantoek. Ingrikoe Raden Rara Soebijah prihatos sanget, kagagas saja ngranoehi, dangoe-dangoe Raden Rara Soebijah boten kijat ngampah raosing ḍaḍanipoen ingkang sampoen kebak panalangsa waoe, woesana ladjeng toewoeh kanepsonipoen.*(Wirjaharsana, 1928:69)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nyariosaken bab Raden Kartaubaya ingkang cidra ing janji. Pethikan menika nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos ingkang awujud kecuwan tumrap lelampahannipun Kartaubaya. Raden Rara Subiyah ngraosaken prihatos sanget amargi sampun pitados dhumateng Raden Kartaubaya, ananging piyambakipun malah remen lelamisan. Raden Kartaubaya ingkang asring tindak-tindak ngendikanipun badhe ngrembag dagangan dhateng Kutawinangun ananging anggenipun tindak malah sonten, saengga adamel Raden Rara Subiyah curiga saha ndadosaken piyambakipun kecuwan.

Derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama awujud kecuwan tumrap lelampahannipun Kartaubaya nalika Raden Rara Subiyah dipunkhianati dening Raden Kartaubaya. Derdahing batos kasebat kadadosan wonten ing kesadaran paraga. Nalika terdahing batos kalampahan wonten ing batos paraga, fungsi jiwa njyambut damel kanthi rasional. Derdahing batos kasebut kadadosan amargi trubukan antawisipun kalih pikiran ingkang sami-sami kiyat saengga paring daya dhateng paraga saha timbul kecuwan. Kadadosan menika ingkang

ndadosaken kalih pasangan jiwa inggih menika pamanggih saha pangraos boten saged nglampahi gegayutan kanthi imbang, pangraosipun langkung *dominan* saengga timbul gangguan inggih menika kecuwan. Energi jiwa nglampahi jugar wonten ing *distribusinipun* saengga mujudaken sikap jiwa ingkang orientasinipun dhateng dunia subjektif.

1. Bingung anggenipun Manggihaken Soedjaka

Derdahing batos ingkang awujud bingung anggenipun manggihaken Raden Sujaka dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun bingung anggenipun manggihaken Sujaka. Raden Sujaka ingkang sampun dangu boten wonten kabaripun damel Raden Rara Subiyah bingung wonten pundi piyambakipun saged manggihaken Raden Sujaka.

(39) *“Adoeh Soedjaka, Soedjaka, kang banget tak tresnani, neng ngendi panggonanmoe saiki, dadi apa kowe saiki. Salawaskoe djedjo^oan karo Kartaoebaja wong keparat kae, atikoe ora ana senenge sa^t i^t i^k i^t i^k ika, kang tansah ketok neng matakoe moeng kowe. Nganti tak lakoni koerang mangan koerang toeroe, marga atikoe moeng tansah ngadjak koempoel karo kowe. O Gusti Allah, moegi enggal kapoen^oeta kemawon kawoela poenika, kawoela boten kijat.”*(Wirjaharsana, 1928:77)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika andharanipun Raden Rara Subiyah ingkang ngendika piyambak. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun madosi kawontenannipun Raden Sujaka. Raden Rara Subiyah boten mangertos wonten pundi panggenannipun Raden Sujaka sakmenika. Piyambakipun taksih tresna sanget kaliyan Raden Sujaka. Pangraosipun Raden Rara Subiyah kepengin sanget kepanggih kaliyan Raden Sujaka

- (41) *Raden Rara Soebijah sanadjan sampoen mapan tilem, nanging meksa boten saged tilem, manahipoen tansah kago~~d~~a dening angen-angen, ketang sakiting manah salaminipoen kawengkoe dening Raden Kartaoebaja, kawimboehan enget ~~d~~ateng agenging tresnanipoen Raden Soedjaka, ingkang sapoenika boten kantenan doenoengipoen. Dipoen padosi wonten poendi? a~~d~~oeh, inggih namoeng poenika ingkang damel saja gi~~d~~oehing manahipoen Raden Rara Soebijah. (Wirjaharsana, 1928:78)*

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasi saking panganggit ingkang nyariosaken bab pangraos manahipun Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken Raden Rara Subiyah ingkang nglampahi derdahing batos ingkang awujud bingung anggenipun manggihaken Raden Sujaka. Raden Rara Subiyah ingkang ngantos sakmenika taksih tresna sanget kaliyan Raden Sujaka ingkang sampun boten kantenan dunungipun. Siyang dalu Raden Rara Subiyah namung mikiraken wonten pundi kawontenanipun Raden Sujaka, wonten pundi piyambakipun kedah madosi Raden Sujaka, ngantos boten sekeca anggenipun tilem. Raden Sujaka ingkang boten cetha panggenanipun sakmenika wonten pundi, mila ndadosaken Raden Subiyah bingung anggenipun madosi Raden Sujaka.

Derdahing batos ingkang awujud bingung anggenipun manggihaken Raden Sujakadipunlampahi paraga utama nalika piyambakipun bingung anggenipun manggihaken Sujaka. Raden Sujaka ingkang sampun dangu boten wonten kabaripun damel Raden Rara Subiyah bingung wonten pundi piyambakipun saged manggihaken Raden Sujaka. Bingung anggenipun manggihaken Sujaka kadadosan wonten ing pamanggih paraga (tabel 1: fungsi jiwa 1) ingkang cara kerjanipun kanthi rasional. Wonten ing pamanggihipun paraga, Sujaka boten dipunmangertosi kawontenanipun, ananging wonten ing

pangraosipun Raden Rara Subiyah kepengin sanget kapanggih kaliyan Raden Sujaka saengga damel Raden Rara Subiyah bingung.

Pertentangan kasebat kadadosan wonten ing fungsi jiwa inggih menika pertentangan antawisipun pamanggih saha pangraos utawi pamanggih ingkang pungkasanipun badhe damel boten imbang kaliyan pasangan fungsi jiwaniipun. Fungsi jiwa inggih menika pamanggih langkung *dominan* utawi antawisipun pamanggih saha pangraos boten saged imbang, saengga ndadosaken paraga utama boten kiyat ngampahi kawontenan kasebat. Kalih kekiyatan ageng kasebat damel risaking pakaryannipun fungsi jiwa saengga njalari derdahing batos paraga utama. Kalih kakiyatan nindakaken gerak energi dhateng *arah penyesuaian*, sanadyan pungkasanipun boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar. Gagalipun penyesuaian ingkang kadadosan wonten ing distribusi gerak jiwa damel wujudipun sikap jiwa ingkang subjektif.

m. Pangraos ingkang Kuwatos saha Dosa

Derdahing batos ingkang awujud pangraos ingkang kuwatos saha dosa dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun kuwatos menawi setyanipun Raden Sujaka boten saged kaleksanan awit Raden Rara Subiyah sampun wonten ingkang mengku.

- (13) *Raden Rara Soebijah mireng prasetyanipoen Raden Soedjaka mekaten waoe, manahipoen kados djinait, koewatos manawi setyanipoen boten saged kaleksanan, awit Raden Rara Soebijah sampoen wonten ingkang mengkoe. Manawi kalampahan makaten, saiba ta genging kasoeshanipoen Raden Rara Soebijah, roemaos dosa ageng, djalaraan Raden Soedjaka ladjeng badhe boten rabi salaminipoen, margi saking sangeting tresna dateng badanipoen.* (Wirjaharsana, 1928:23)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nyariosaken bab pangraosipun Raden Rara Subiyah nalika mireng prasetyannipun Raden Sujaka. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah ingkang awujud pangraos kuwatos saha dosa dhateng Raden Sujaka. Raden Subiyah ngraosaken dosa sanget amargi Raden Sujaka boten badhe palakrama salaminipun amargi tresna sanget kaliyan Raden Rara Subiyah. Raden Rara Subiyah kuwatos setyannipun Raden Sujaka boten saged kaleksanan amargi piyambakipun sampun wonten ingkang mengku. Kadadosan menika ingkang damel manahipun Raden Rara Subiyah kados jinait saha keranta-ranta sanget.

Derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama nalika Subiyah kuwatos menawi setyanipun Raden Sujaka boten saged kaleksanan awit Raden Rara Subiyah sampun wonten ingkang mengku. Derdahing batos kadadosan wonten ing kesadaran paraga. Nalika derdah kadadosan wonten batos paraga, fungsi jiwa nyambut damel kanthi rasional. Derdah kasebut kadadosan amargi kalih pamanggih (tabel 1: fungsi jiwa 1) ingkang sami-sami kiyat, saengga paring daya dhateng paraga saha damel paraga ngraosaken kuwatos saha dosa. Kadadosan menika ingkang ndadosaken kalih pasangan jiwa inggih menika pamanggih saha pangraos boten saged imbang, saengga timbul *gangguan* inggih menika kuwatos saha dosa. Energi jiwa nglampahi kajugar wonten ing *distribusinipun* saengga mujudaken sikap jiwa ingkang *orientasinipun* dhateng dunia subjektif.

n. Ajrih menawi Garwanipun Mangertos bilih Raden Rara Subiyah Nampi Serat Saking Tiyang Jaler

Derdahing batos ingkang awujudajrih menawi garwanipun mangertos bilih piyambakipun nampi serat saking tiyang jaler sanes dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun nampi serat saking Raden Sujaka. Raden Rara Subiyah ajrih menawi konangan saweg maos serat kasebat.

(28) *Raden Rara Soebijah manahipoen terataban, boten nginten sanget bilih anggenipoen mampir mrikoe poenika badhe manggih prakawis. Serat waoe ladjeng dipoentampeni kalajan goemeter. Sareng dipoentingali seratanipoen, boten pangling jen seratanipoen Raden Soedjaka. Serat waoe ladjeng kabikak, manahipoen koewoer sanget, koewatos manawi konangan Raden Kartaobaja. (Wirjaharsana, 1928:51)*

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasi panganggit ingkang nyariosaken bab manahipun Raden Rara Subiyah nalika pikantuk serat saking Raden Sujaka. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah ingkang awujud ajrih menawi garwanipun mangertos bilih piyambakipun nampi serat saking tiyang jaler sanes. Nalika Raden Rara Subiyah tindak dhateng dalemipun Mbok Bikem, piyambakipun boten nginten bilih anggenipun mampir badhe manggihi perkawis. Raden Rara Subiyah dipunparingi serat saking Mbok Bikem ingkang panyeratipun inggih menika Raden Sujaka. Raden Rara Subiyah ajrih saha kuwatos menawi konangan Raden Kartaubaya saweg maos serat saking tiyang jaler sanes.

Derdahing batos ingkang awujud ajrih menawi garwanipun mangertos bilih Raden Rara Subiyah nampi serat saking tiyang jaler sanes nalika piyambakipun nampi serat saking Raden Sujaka, kadadosan wonten ing kesadaran

paraga. Pertentangan antawisipun kalih fungsi jiwa, inggih menika pamanggih saha pangraos damel boten imbang kalih fungsi jiwa kasebat. Fungsi jiwa inggih menika pamanggih (tabel 1: fungsi jiwa 1) langkung *dominan*, saengga ndadosaken paraga utama boten kiyat ngampahi kawontenan kasebat. Derdah kasebut kadadosan amargi kalih pamanggih (tabel 1: fungsi jiwa 1) ingkang sami-sami kiyat, saengga paring daya dhateng paraga saha damel paraga ngraosaken ajrih. Kadadosan menika ingkang ndadosaken kalih pasangan jiwa inggih menika pamanggih saha pangraos boten saged imbang, saengga timbul gangguan inggih menika ajrih. Energi jiwa nglampahi kajugar wonten ing *distribusinipun* saengga mujudaken sikap jiwa ingkang *orientasinipun* dhateng dunia subjektif.

o. Pertentangan antawisipun Pangraos saha Kasunyatan

Derdahing batos ingkang awujud pertentangan antawisipun pangraos saha kasunyatanipun dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun dados garwanipun Raden Kartaubaya, ananging Raden Rara Subiyah boten saged nyupekaken keranta-rantaning dhateng Raden Sudjaka.

- (29) *Raden Rara Soebijah ing samargi-margi tansah nggagas dhateng Raden Soedjaka, boten kenging dipoensoepeken, keranta-rantanipoen saja boten kenging dipoen sajoeti. Nanging sedaja waoe tansah dipoen djagi sampoen ngantos ngatawisi, dados boten ngantos kedjoḍeran dening ingkang raka, poenapa ingkang dados kanḍoetaning manahipoen.*(Wirjaharsana, 1928:52)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang ngadharaken kawontenan manahipun Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah amargi sejatosipun manah utawi pangraos ingkang keranta-ranta sanget

boten saged dipunicalaken, ananging kasunyatannipun boten ngatawisi bilih Raden Rara Subiyah saweg kengetan dhateng Raden Sujaka. Manah utawi pangraos ingkang keranta-ranta sanget dhateng Raden Sujaka kedah dipunjagi ampun ngantos ngatawisi ingkang raka inggih menika Raden Kartaubaya. Raden Rara Subiyah kedah ketalipun boten kenging menapa-menapa, ananging sejatosipun piyambakipun ngandhut derdahing manahipun. Kawontenan menika nedahaken bilih Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos ingkang awujud pertentangan antawisipun pangraos saha kasunyatan.

(30) *Mila ketalipun anggenipun djedjoan inggih kados atoet aroentoet sadjatos, awit saking pinteripun Raden Rara Soebijah anggenipun ngemong dateng Raden Kartaoebaja. Sanadjan ing batos boten patos seneng, nanging ing lahiripun saged nyaketaken manahipun Raden Kartaoebaja.* (Wirjaharsana, 1928:52)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang ngadharaken kawontenan manahipun Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah amargi pangraos saha kasunyatannipun beda. Ketalipun Raden Rara Subiyah anggenipun jejodhoan inggih kados atut aruntut sajatos. Raden Rara Subiyah sejatosipun manahipun boten patos seneng, ananging kasunyatanipun piyambakipun saged nyaketaken manahipun kaliyan Raden Kartaubaya. Pertentangan antawisipun pangraos saha pangraos ingkang kasunyatan minangka wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah.

Derdahing batos ingkang awujud pertentangan antawisipun pangraos saha kasunyatannipun dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun dados garwanipun Raden Kartaubaya, ananging Raden Rara Subiyah boten saged

nyupekaken keranta-rantaning dhateng Raden Sudjaka, kadadosan wonten ing kesadaran paraga. Pertentangan antawisipun kalih fungsi jiwa, inggih menika pamanggih saha pangraos damel boten imbang kalih fungsi jiwa kasebat. Fungsi jiwa inggih menika pamanggih (tabel 1: fungsi jiwa 1) langkung *dominan*, saengga ndadosaken paraga utama boten kiyat ngampahi kawontenan kasebat. Derdah kasebut kadadosan amargi kalih pamanggih (tabel 1: fungsi jiwa 1) ingkang sami-sami kiyat, saengga paring daya dhateng paraga saha damel paraga ngraosaken ajrih. Kadadosan menika ingkang ndadosaken kalih pasangan jiwa inggih menika pamanggih saha pangraos boten saged imbang, saengga timbul gangguan inggih menika ajrih. Energi jiwa nglampahi kajugar wonten ing *distribusinipun* saengga mujudaken sikap jiwa ingkang *orientasinipun* dhateng dunia subjektif.

2. Faktor ingkang Njalari Kawontenan Derdahing Batos

Faktor ingkang njalari kawontenan derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama wonten gangsal welas, inggih menika: kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan, pengkhianatan, welas dhumateng tiyang sepuhipun, dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani, kasunyatan ingkang boten selaras kaliyan wiwitanning panggraita, kengetan dhateng Sujaka, wontennipun informasi ingkang enggal, kuwatos setyanipun Raden Soedjaka boten saged kaleksanan, ajrih damel kuwatos saha kecuwan tiyang sepuhipun, boten kiyat ngraosaken wisaning agesang, idiologi kanthi umum kaliyan realitas ingkang beda, pengalaman/ingatan kala rumiyin,

boten mangertos kawontenanipun Sujaka, ngajengaken menapa ingkang dereng mesthi, saha bingung anggenipun nemtokaken pilihan. Wondene katrangannipun kados ing ngandhap menika.

a. Kasunyatan ingkang boten Laras kaliyan Kekajengan

Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan inggih menika salah satunggaling faktor ingkang njalari derdahing batos paraga utama. Nalika paraga utama ngadhepi kasunyatan ingkang piyambakipun boten kajengaken, mila timbul kecuwan saha boten remen wonten dhiri piyambakipun. Kecuwane saha boten remen menika boten saged dipunadhepi dening paraga saengga njalari kadadosan derdahing batos. Gangguan ingkan awujud kecuwan saha boten remenipun menika adamel fungsi jiwa boten imbang.

- (7) *Mila sareng ingkang raka, inggih poenika Raden Kartaoebaja nijat baḍe rabi malih, ingrikoe Raden Rara Soebijah roemaos pikantoek margi anggenipoen baḍe saged kaleksanan, sabab Raden Rara Soebijah oegi mangretos bilih Raden Soedjaka oegi boten beda krentenging manahipoen. Nanging kadospoendi? O, mesakaken sanget Raden Rara Soebijah boten dipoen pegat dening Raden Kartaoebaja, namoeng nedya kawajoeh, mila gesangipoen roemaos sengsara sanget.*(Wirjaharsana, 1928:12)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah rumaos sengsara sanget amargi piyambakipun boten badhe dipunpegat dening garwanipun inggih menika Raden Kartaubaya. Pethikan menika nggambaraken kawontenan Raden Rara Subiyah nalika ngadhepi derdahing batos. Sejatosipun Raden Rara Subiyah sampun gadhah margi badhe kalaksanan anggenipun palakrama kaliyan Raden Sujaka minangka krentenging manahipun awit Raden Kartaubaya badhe rabi malih. Ananging, kekajengannipun boten saged kalaksanan amargi Raden Rara Subiyah

boten badhe dipunpegat, malah badhe dipunwayuh dening Raden Kartaubaya. Kawontenan menika ingkang njalari paraga utama nglampahi derdahing batos. Kekajengan ingkang timbul wonten dhiri piyambakipun supados pikantuk *ketenangan* batos, ananging malah derdahing batos ingkang dipunangsal. Dipunpegat dening garwanipun ingkang dipunkajengaken paraga utama, nanging ingkang dipunangsal malah dipunwayuh kemawon.

(48) *Katjarijos Raden Rara Soebijah ingkang gesangipoen boten adoenoengan begdja, sapoenika wonten ing Batawi nanġang sakit sanget. Dene ingkang ndjalari sakit sanget waoe, margi maos wonten ing serat kabar, bilih gantilaning manahipoen ingkang dipoen ipi- ipi, ingkang dipoen adjap-adjap dipoen padosi, dipoen boedjeng-boedjeng ngantos doemoegi ing Batawi, sapoenika sampoen boten wonten ingartjapada, sampoen atilar donja, margi netepi soempahipoen.*(Wirjaharsana, 1928:105)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasi saking panganggit ingkang nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama. Kawontenan ingkang dipunkajengaken boten saged dipunpangguhaken wonten ing kasunyatan. Perjuangan Raden Rara Subiyah anggenipun tindhak Betawi kangge madosi Raden Sujaka boten gayut kaliyan kekajengannipun. Amargi saking menika kadadosan derdahing batos wonten dhirinipun paraga. Kekajengannipun inggih menika saged kepanggih kaliyan Raden Sujaka boten gayut kaliyan kasunyatannipun inggih menika Raden Sujaka bilih gantilaning manahipun ingkang dipunipi-ipi, ingkang dipunajab-ajab dipunpadosi, dipunbujeng-bujeng ngantos dumugi ing Betawi sakmenika sampun atilar donya, amargi netepi sumpahipun.

b. Pengkhianatan

Pengkhianatan ingkang njalari derdahing batos paraga utama wujudipun kecuwan saha bingung nalika badhe nemtokaken sikap. Pengkhianatan amargi pitadosipun dipunrisak njalari paraga kangge nindakaken *perlawanan*. Kawontenan menika nedahaken derdahing batos ingkang saweg kadadosan wonten ing kesadaran paraga.

- (14) *“O ja talah, bok endang matia bae oewis, akoe iki,” makaten pangesahipoen Raden Rara Soebijah,, timbang oerip mangkene tanpa goena. Ah ambakna wonglanang, doewe pangoewasa toemrap njang wong wadon, bok adja tindak sawenang-wenang. O, nanging malah kebeneran. Hem . . . . . Soe . . . . . Soe . . . . .”*
(Wirjaharsana, 1928:23-24)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pangesahipun Raden Rara Subiyah ingkang nggambaraken pengkhianatan ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah dening Raden kartaubaya. Kadadosan manika ingkang njalari derdah wonten ing batosipun, amargi Raden Rara Subiyah minangka tiyang estri utawi garwa boten purun dipunwayuh. Pangraos ingkang kecuwan amargi tiyang jaleripun ingkang gadhah panguwasa tindakipun sewenang-wenang. Derdahing batos katingal saking kecuwan ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah amargi dipunkhianati saengga piyambakipun nyerah, sampun boten purun gesang malih.

- (33) *Katjarijos, anoedjoe satunggaling dinten Raden Kartaoebaja pamit malih dateng Raden Rara Soebijah, niatipoen inggih baḍe pepanggihan kalijan Mas Adjeng Soedjinah wonten ing grijanipoen pak Gabroel, temboengipoen: “ḍek, akoe mengko sore arep menjang Koeṭ awinangoen, preloe nemoni kang Rana, ngremboeg prekara dagangan. Sarehning adoh, aḍek ora soesah meloe, sesoek esoek akoe ja moelih. Akoe arep noenggang sepoer sing djam 4 bae, seḍeng ejoeb dalane.*

“Inggih mangga,” wangsoelanipoen Raden Rara Soebijah, nanging sampoen kraos manahipoen, saha boten mamang malih bilih Raden Kartaoebaja tjidra. Raden Rara Soebijah sampoen mestekaken, sapoenika namoeng kantoen ngentosi dawahing wantji oetawi mangsa anggenipoen badhe nagih djandjinipoen, inggih poenika ngentosi manawi prakawis poenika sampoen kasoemerepan kalajan mripatipoen pijambak. (Wirjaharsana, 1928:68)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pawicantenan antawisipun Raden Kartaubaya kaliyan Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken kasetyan ingkang sampun dipunkhianati ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah dening Raden Kartaubaya. Raden Rara Subiyah sejatosipun sampun mangertos bilih garwanipun cidra ing janji, ananging piyambakipun dereng mriksani piyambak garwanipun cidra ing janji saengga piyambakipun nenggo wekdal ingkang pas kangge nagih janji ngentosi perkawis menika sampun kasumerepan kaliyan mripatipun piyambak. Kasetyannipun Raden Rara Subiyah minangka garwa sampun dipunkhianati dening Kartaubaya saengga njalari derdah ing batosipun. Derdahing batos kasebat ingkang njalari dhirinipun paraga kangge nindakaken kanepsonipun inggih menika badhe nagih janjinipun Raden Kartaubaya.

c. Welas dhumateng Tiyang Sepuhipun

Salah satunggaling faktor ingkang njalari derdahing batos paraga utama inggih menika amargi welas dhumateng tiyang sepuhipun. Tiyang sepuhipun njalari sanget dhateng jiwanipun paraga. Kawontenan menika katingal saking kebingungan saha kecuwan paraga utama nalika ngadhepi pagesangan ingkang gegayutan kaliyan tiyang sepuhipun.

- (16) *Raden Rara Soebijah manahipoen roewed sanget. Ing batos mila welas ningali bapak iboenipoen. Roemijin mila, anggenipoen kedoegi nglampahi dados djo~~d~~onipoen Raden Kartaoebaja oegi namung saking welasipoen ningali bapak toewin iboe, pangangkahipoen kenginga kangge gan~~d~~oesaha, margi pikantoek tijang soegih. (Wirjaharsana, 1928:25)*

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nyariosaken bab manahipun Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken pangraosipun Raden Rara Subiyah nalika nglampahi jejodhoan kaliyan Raden Kartaubaya. Raosing manah ingkang welas dhumateng tiyang sepuhipun njalari Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos. Amargi saking welasipun dhumateng tiyang sepuhipun ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah, fungsi jiwa boten saged imbang. Rasa welas langkung njalari pamanggihipun ingkang sejatosipun boten purun dipunjodhokaken. Pangraos kasebat ingkang njalari derdahing batos paraga utama.

- (18) *Sareng manahipoen sampoen goemolong, ladjeng matoer: "Iboe, koela poenika sajektosipoen sanget welas ~~d~~ateng iboe. Manawi boten makaten, roemijin koela rak inggih boten poeroen nglampahi ka~~d~~aoepaken kalijan Raden Kartaoebaja, awit koela ladjeng adamel kesangsaraning tijang sanes ingkang sakelangkoeng koela tresnani. (Wirjaharsana, 1928:26)*

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pangandhikanipun Raden Rara Subiyah nalika saweg gineman kaliyan ibunipun. Pethikan menika nggambaraken ingkang purun dipundhaupaken kaliyan Raden Kartaubaya amargi welas kaliyan ibunipun. Sejatosipun Raden Rara Subiyah boten purun palakrama kaliyan Raden Kartaubaya amargi piyambakipun sampun tresna kaliyan tiyang sanes. Amargi saking welasipun dhumateng tiyang sepuhipun ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah, fungsi jiwa boten saged imbang. Rasa welas langkung njalari

pamanggihipun ingkang sejatosipun boten purun dipunjodhokaken. Pangraos kasebat ingkang njalari derdahing batos paraga utama.

d. Pameksan Tiyang Sepuhipun

Pameksanipun tiyang sepuhipun supados palakrama kaliyan tiyang boten dipuntresnani njalari derdahing batos paraga utama. Pameksanipun supados dhaup kaliyan tiyang sanes mujudaken paraga kecuwan saha bingung anggenipun badhe nemtokaken *sikapipun* kedah kadospundi. Kawontenan menika nedahaken bilih paraga utama saweg nglampahi derdah ing batosipun amargi kekajengannipun beda kaliyan kekajengan tiyang sepuhipun.

- (6) *Menggah sadjatosipoen, Raden Rara Soebijah poenika manahipoen sampoen goemolong dados satoenggal dateng Raden Soedjaka, pangraosipoen: boten wonten tijang djaler sanes ingkang kenging dipoen ngengeri, dipoen goeroeni, dipoen sembah, salaminipoen gesang oetawi dipoen adjak gesang sesarengan wonten ing alam padhang poenika, kedjawi Raden Soedjaka; dene anggenipoen ladjeng daoep kalijan tijang sanes waoe djalara saking pameksanipoen ingkang iboe. Mila inggih boten nggoemoenaken, bilih gesangipoen Raden Rara Soebijah boten saged seneng, ngraos gesang tjilaka ngraos gesang sangsara saha tanpa goena.* (Wirjaharsana, 1928:12)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nyariosaken bab Raden Subiyah anggenipun palakrama amargi saking pameksanipun ibunipun. Pethikan menika nggambaraken ingkang njalari derdahing batos inggih menika amargi pameksanipun tiyang sepuh supados palakrama kaliyan tiyang sanes ingkang boten dipuntresnani. Raden Rara Subiyah sejatosipun sampun kagungan tiyang ingkang sampun dipuntresnani ananging boten saged kalampahan kaliyan tiyang jaler menika utawi Raden Sujaka, amargi ibunipun meksa supados dhaup kaliyan tiyang jaler sanes. Bedanipun kekajengan

Raden Rara Subiyah kaliyan tiyang sepuhipun njalari maneka warni pangraos adamel risaking batosipun. Salah satunggalipun inggih menika ngraos kecuwan saha ngraos gesangipun sengsara sanget. Amargi saking pangraos ingkang kecuwan saha sengsara menika, fungsi jiwa boten saged imbang. Boten imbangipun kasebat inggih menika akibat saking derdahing batos amargi pameksan tiyang sepuhipun.

e. Kasunyatan ingkang Boten Laras kaliyan Wiwitanning Panggraita

Salah satunggal ingkang njalari kawontenanipun derdahing batos inggih menika kasunyatan ingkang boten laras kaliyan wiwitanning panggraita bab samubarang. Kasunyatan ingkang boten selaras kaliyan wiwitanning panggraita njalari derdah ingkang wonten ing alam sadar pamanggihipun paraga. Paraga boten saged mendhet sikap tumrap kasunyatan ingkang boten laras kaliyan wiwitanning panggraita kasebat saengga njalari fungsi jiwa boten saged paring fungsi kanthi imbang. Boten imbangipun menika minangka akibat saking derdahing batos paraga awujud pertentangan.

(28) *Raden Rara Soebijah manahipoen terataban, boten nginten sanget bilih anggenipoen mampir mrikoe poenika baḍe manggih prakawis. Serat waoe ladjeng dipoentampeni kalajan goometer. Sareng dipoentingali seratanipoen, boten pangling jen seratanipoen Raden Soedjaka. Serat waoe ladjeng kabikak, manahipoen koewoer sanget, koewatos manawi konangan Raden Kartaoebaja.* (Wirjaharsana, 1928:51)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasi panganggit ingkang nyariosaken bab Raden Rara Subiyah nalika nampi serat saking Raden Sujaka. Pethikan nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika nampi serat saking Raden Soedjaka. Kanyatan bilih anggenipun

mampir wonten ing dalemipun Mbok Bikem ingkang tebih saking wiwitanning panggraita badhe manggihaken perkawis. Raden Rara Subiyah nampi serat saking Raden Soejaka, piyambakipun kuwatos menawi konangan Raden Kartaubaya. Kawontenan ingkang kuwatos saha kawontenan ingkang boten selaras kaliyan wiwitanning panggraita kasebat njalari derdah wonten ing dhiri paraga.

(37) *“Aḍoeh tobat, Pangeran. Keprije betjike awakkoe saiki, apa bali apa mleboe? Oepama taklebonana, ora woeroeng sida ana rame-rame, sabab akoe mest i ora koewat njanḍet kanepsonkoe. Oepama bali . . . . keprije? Ah, aloewoeng tak oendoeri moenḍak koerang prajoga kadadeane.”* (Wirjaharsana, 1928:70)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pangandikanipun Raden Rara Subiyah piyambak nalika bingung badhe nemtokaken pilihan. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika ngadhepi kanyatan bilih garwanipun cidra ing janji. Kasunyatan bab Raden Kartaubaya ingkang tebih saking wiwitanning panggraita menawi badhe selingkuh malih. Raden Rara Subiyah boten nginten badhe sumerep piyambak ingkang raka saweg mangku satunggaling tiyang estri. Kawontenan menika ndadosaken Raden Rara Subiyah bingung anggenipun nemtokaken menapa ingkang kedah dipunlampahi, kondur menapa mlebet manggihi Raden Kartaubaya. Menawi piyambakipun mlebet mesthi boten kiyat nyandhet kanepsonipun saha mangke malah dados rame, menawi kondur piyambakipun kedah kadospundi. Kawontenan menika njalari derdah ing batosipun.

f. Kengetan dhateng Sujaka

Kengetan dhateng Raden Sujaka inggih menika salah satunggaling ingkang njalari derdading batos paraga utama. Kengetan dhateng Sujaka adamel paraga bingung anggenipun manggihaken Sujaka wonten pundi amargi Raden Rara Subiyah sampun dangu boten kepanggih kaliyan Sujaka. Kawontenan menika ingkang njalari derdah ing batosipun paraga utama.

- (41) *Raden Rara Soebijah sanadjan sampoen mapan tilem, nanging meksa boten saged tilem, manahipoen tansah kago~~d~~a dening angen-angen, ketang sakiting manah salaminipoen kawengkoe dening Raden Kartaoebaja, kawimboehan enget ~~d~~ateng agenging tresnanipoen Raden Soedjaka, ingkang sapoenika boten kantenan doenoengipoen. Dipoen padosi wonten poendi? a~~d~~oeh, inggih namoeng poenika ingkang damel saja gi~~d~~oehing manahipoen Raden Rara Soebijah.* (Wirjaharsana, 1928:78)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasi panganggit ingkang nyariosaken bab Raden Rara Subiyah nalika kengetan dhateng Raden Sujaka saha nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah. Faktor ingkang njalari derdah menika inggih menika kengetan dhateng Sujaka utawi ingatan dhateng Sujaka. Raden Rara Subiyah kagodha dening angen-angen bab Sujaka ingkang sakmenika boten kantenan dunungipun saengga adamel Raden Subiyah bingung anggenipun madosi Raden Sujaka wonten pundi. Kawontenan menika ingkang damel gidhuhing manahipun Raden Rara Subiyah saha njalari derdah ing batosipun.

- (45) *Woesana djen~~d~~ela katoetoep, Raden Rara Soebijah ladjeng mapan tilem, nanging meksa boten saged tilem, awit kengetan Raden Soedjaka, ingkang boten kantenan doenoengipoen, dados oepami ba~~d~~e dipoen padosana, dipoen padosi ~~d~~ateng poendi. Oepami teranga doenoengipoen, mes~~t~~i ba~~d~~e dipoen soesoel, sanadjan kapalangana mloempat, ka~~d~~a~~d~~oenga me~~d~~ot, saking sampoen boten kijat nahen doehkita ingkang samanten waoe.* (Wirjaharsana, 1928:79-80)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nggambaraken kawontenan Raden Rara Subiyah ingkang sampun boten kiyat nahan duhkita utawi derdah ing batosipun. Faktor ingkang njalari derdah ing batosipun inggih menika kengetan dhateng Sujaka utawi ingatan dhateng Sujaka. Raden Rara Subiyah ingkang boten saged nahan duhkitanipun dhateng Raden Sujaka amargi tresnanipun ingkang boten saged dipunpedhot. Raden Sujaka ingkang boten kantenan dunungipun njalari Raden Rara Subiyah bingung anggenipun madosi piyambakipun. Wonten pundi Raden Subiyah kedah madosi Sujaka, menawi cetha kawontenannipun Sujaka wonten pundi mesti badhe dipunsusul dening piyambakipun. Sakiting manahipun namung dipunpendhem piyambak wonten manahipun, saengga njalari derdah ing batosipun.

g. Wiyosipun Kabar Enggal

Wiyosipun kabar ingkang enggal bab Raden Kartaubaya lampah ngiwa ingkang beda kaliyan dipunpitadosi Raden Rara Subiyah dados faktor ingkang njalari derdahing batos paraga utama. Wiyosipun kabar ingkang enggal adamel boten imbangipun pamanggih saha pangraosipun paraga. Wiwitannipun paraga yakin dhateng menapa ingkang dipunpitadosi, ananging amargi wiyosipun kabar ingkang enggal saengga paraga rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan. Informasi kasebat adamel paraga rangu-rangu anggenipun nemtokaken keputusannipun. Kawontenan menika njalari dhateng imbangipun fungsi jiwa.

- (35) *Meh saben dinten Raden Rara Soebijah mireng kabar saking tangga tepalih oetawi tepanganipoen, ingkang mratelakaken bilih ingkang raka lampah ngiwa, nanging Raden Rara Soebijah tansah boten ngandel, awit dereng njipati pijambak.* (Wirjaharsana, 1928:69)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama. Faktor ingkang njalari derdahing batos menika inggih menika wiyosipun kabar enggal. Kabar saking tangga tepalih saha tepangannipun bab Kartaubaya ingkang lampah ngiwa adamel Raden Rara Subiyah bingung anggenipun nemtokaken keputusan. Raden Rara Subiyah boten ngandel bab kabar kasebat menawi dereng mriksani piyambak. Kabar-kabar ingkang dereng cetha ingkang leres njalari bingung utawi rangu-rangu wonten dhirinipun Raden Rara Subiyah.

h. Kuwatos Setyanipun Raden Soedjaka Boten Saged Kaleksanan

Pangraos ingkang kuwatos dhateng Raden Soedjaka menawi kasetyannipun boten saged kalaksanan dados salah satunggaling faktor ingkang njalari derdahing batos. Paraga utama asring nglampahi kuwatos amargi menapa ingkang dipunkajengaken piyambakipun boten saged kaleksanan. Kasetyanipun saha sumpahipun Raden Soedjaka njalari pamanggih paraga, saengga paraga ngraosaken ajrih saha kuwatos. Kawontenan menika ingkang ndadosaken derdah wonten ing batosipun.

(13) *Raden Rara Soebijah mireng prasetyanipoen Raden Soedjaka mekaten waoe, manahipoen kados djinait, koewatos manawi setyanipoen boten saged kaleksanan, awit Raden Rara Soebijah sampoen wonten ingkang mengkoe. Manawi kalampahan makaten, saiba ta genging kasoeshanipoen Raden Rara Soebijah, roemaos dosa ageng, djalaran Raden Soedjaka ladjeng baḍe boten rabi salaminipoen, margi saking sangeting tresna ḍateng badanipoen.* (Wirjaharsana, 1928:23)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nyariosaken bab pangraosipun Raden Rara Subiyah nalika mireng

prasetyannipun Raden Sujaka. Pethikan menika nggambaraken kawontenannipun Raden Rara Subiyah nalika pangraos ajrih saha kuwatos kanthi boten sadar mlebet wonten ing alam pamanggihipun. Ajrih saha kuwatosipun Raden Rara Subiyah menawi katresnanipun Raden Soejaka boten saged kalaksanan amargi piyambakipun sampun wonten ingkang mengku njalari derdah ing batosipun. Pangandikannipun Raden Soedjaka ingkang boten badhe rabi salaminipun amargi tresna sanget kaliyan Raden Rara Subiyah adamel Raden Rara Subiyah langkung ngraosaken kuwatos saha dosa. Kawontenan menika ngandharaken bilih faktor derdah pangraos saha dosa wonten ing dhirinipun paraga inggih menika kuwatos ingkang kanthi boten sadar mlebet wonten ing dhirinipun Raden Rara Subiyah.

i. Ajrih Damel Kuwatos saha Kecuwon Tiyang Sepuhipun

Ajrih damel kuwatos saha kecuwan tiyang sepuhipun inggih menika salah satunggaling faktor ingkang njalari derdahing batos paraga utama. Paraga utama boten saged ngicalaken rasa ajrih ingkang wonten dhiri piyambakipun saengga njalari derdah wonten ing dhirinipun paraga. Ajrih ingkang wonten dhirinipun paraga ingkang boten dipunsadari inggih menika wujud saking rasa bekti saha sayang dhumateng tiyang sepuhipun.

(40) *“Boten iboe, boten,” atoreripoen Raden Rara Soebijah moenggel pitoetoering iboenipoen. “Iboe, koela boten sakit, boten poenapa-poenapa, iboe sampoen koewatos.”*

Sasampoenipoen witjanten makaten Raden Rara Soebijah ladjeng njat ngadeg, mapan tilem, preloenipoen namoeng soepados iboenipoen sampoen sanget-sanget anggenipoen koewatos dateng pijambakipoen. Iboenipoen langkoeng bingah manahipoen, nginten bilih pangarem-arem sapisan poenika wonten tandjanipoen, saged njoedakaken kasoeshanipoen Raden Rara Soebijah. (Wirjaharsana, 1928:78)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pangandikanipun Raden Rara Subiyah dhateng ibunipun. Pethikan menika nggambaraken kawontenan Raden Rara Subiyah nalika raosipun ajrih kanthi boten sadar mlebet wonten ing alam pamanggihipun. Ajrih damel tiyang sepuhipun kuwatos saha kecuwan dhateng piyambakipun, mila Raden Rara Subiyah boten wantun medharaken menapa ingkang dipunraosaken. Ajrihipun kasebat ingkang adamel Raden Rara Subiyah boten ngandharaken ingkang sejatosipun. Kawontenan menika ngandharaken bilih ingkang dados faktor derdahing batos rangu-rangu wonten dhirinipun paraga menawi badhe medharaken raos inggih menika ajrih ingkang kathi boten sadar mlebet wonten ing dhirinipun Raden Rara Subiyah.

(47) *Sampoen dangoe Raden Rara Soebijah anggenipoen baḍe gaḍah atoer ḍateng bapak iboenipoen, nanging tansah tjinanḍet kemawon, manawi saged, sedyanipoen poenika sampoen ngantos kaladjeng, sabab tamtu saged ndjalari risaking manahipoen tijang sepoeḥ. Sarehning sapoenika sampoen njata, bilih raosing manah boten kenging dipoen sajoeti, mila ladjeng kepeksa mblakakaken prakawis waoe ḍateng bapak-iboenipoen, sanadjan baḍe kadospoendi kadadosanipoen dipoen temah, awit menawi boten makaten, sakiting manah sampoen mesṭi boten baḍe saged waloeja, malah bokmanawi saged ndjalari tiwasipoen.* (Wirjaharsana, 1928:87)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasi panganggit ingkang nyariosaken gambaran kawontenan Raden Rara Subiyah nalika raosipun ajrih kanthi boten sadar mlebet wonten ing alam pamanggihipun. Sejatosipun Raden Rara Subiyah anggenipun badhe gadhah atur dhateng tiyang sepuhipun sampun dangu, ananging piyambakipun ajrih menawi matur mangke damel risaking manahipun tiyang sepuhipun. Pethikan wonten ing inggil nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah ngupayakaken supados medal saking derdahing batos utawi mungkasi derdah ing batosipun ingkang faktoripun pangraos ajrih ingkang

dipunraosaken piyambakipun. Ajrihipun menika ingkang paring daya supados enggal-enggal medharaken perkawisipun dhateng bapak-ibunipun. Kawontenan menika ngandharaken ingkang njalari derdahing batos rangu-rangu wonten dhirinipun paraga menawi badhe medharaken raos inggih menika ajrih ingkang kathi boten sadar mlebet wonten ing dhirinipun Raden Rara Subiyah.

j. Boten Kiyat Ngraosaken Wisaning Agesang

Salah satunggaling faktor ingkang njalari derdahing batos inggih menika amargi paraga sampun boten kiyat ngraosaken wisaning agesang. Perkawis-perkawis ingkang dipunlampahi paraga salaminipun gesang boten saged dipunpungkasi malih saengga piyambakipun sampun boten kiyat ngraosaken. Derdah ing batosipun sampun boten saged dipunpungkasi piyambak. Wisaning agesang ingkang dipunlampahi paraga salaminipun gesang njalari fungsi jiwa sampun boten saged imbang wonten ing *panyesuaiannipun*.

(50) “Bapak . . . . . iboe . . . . . a~~ḍ~~oeh . . . . . tijang sepoe . . . . . koela. Bapak . . . . . koela . . . . . sampoen . . . . . boten kijat . . . . . kataman . . . . . wisaning agesang . . . . . dangoe-dangoe. Boten langkoeng . . . . bapak sahaiboe, ... koela . . . . . njoewoen . . . . . pangestoe . . . . . ba~~ḍ~~e noesoel . . . . . kekasih koela.” Doemoegi samanten kendel seke~~ḍ~~ap, ladjeng witjanten malih. “Bapak . . . . ., serat kabar . . . . . ingan~~ḍ~~ap . . . . . bantal poenika . . . . . moegi . . . . . kawaosa.” Sasampoenipun witjanten makaten Raden Rara Soebijah ladjeng ngeremaken mripatipun sarwi angoendjal napas pandjang . . . . . A~~ḍ~~oeh, mesakaken . . . . . Raden Rara Soebijah ngoendjal napas ingkang poengkasan, ontjating rohipoen Raden Rara Soebijah ngleresi djam 9 kirang sadasa menit. (Wirjaharsana, 1928:108)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pangandikanipun Raden Rara Subiyah dhateng bapak ibunipun. Pethikan menika nggambaraken kecuwan ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah amargi wisaning agesang ingkang

sampun boten kiyat dipunraosaken. Perkawis-perkawis ingkang dipunlampahi salaminipun gesang njalari maneka pangraos wonten ing manahipun. Perkawis-perkawis ingkang dipunlampahi paraga salaminipun gesang boten saged dipunpungkasi malih saengga piyambakipun sampun boten kiyat ngraosaken. Kawontenan menika ingkang njalari derdahing batos, pamanggih saha pangraos sampun boten saged dipunimbang. Sakiting manah sampun boten saged dipunpendhem malih, pungkasanipun boten kiyat ngraosaken wisaning agesang, Raden Rara Subiyah tilar donya.

k. Idiologi kanthi Umum kaliyan Realitas ingkang Beda

Idiologi kanthi umum kaliyan realitas ingkang beda njalari derdahing batos paraga utama. Idiologi kanthi umum kaliyan realitas ingkang beda njalari pertentangan wonten ing alam sadar pamanggih paraga. Paraga boten saged paring sikap dhateng idiologi kanthi umum kaliyan realitas ingkang beda saengga njalari fungsi jiwa boten saged imbang. Boten imbangipun menika minangka akibat saking derdahing batos paraga awujud pertentangan.

- (4) *“Ah masa ija ana wong toewa kok moerih alaning anake, sing mesthi ija moerih betjike.”*
“Heh.Moeng moerih betjike?Apa kaanane awakkoe saiki ija betjik, marga akoe nglakoni dawoehe wong toewa?” (Wirjaharsana, 1928:12)

Pethikan wonten ing inggil nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika ngadhepi realitas ingkang beda. Realitas bab tiyang sepuhipun ingkang beda kaliyan idiologi kanthi umumipun. Tiyang sepuh ingkang wonten ing pamanggihipun Raden Rara Subiyah boten murih awonipun larenipun, ingkang mesthi murih saenipun kadasta idiologi kanthi

umum, beda kaliyan realitas ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah. Realitasipun, tiyang sepuhipun Raden Rara Subiyah boten murih saenipun, ananging murih awonnipun inggih menika Raden Rara Subiyah dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani. Kawontenan ingkang beda menika njalari derdah ing dhirinipun paraga.

1. Pengalaman utawi Ingatan Kala Rumiyyin

Pengalaman utawi ingatan kalaya rumiyyin inggih menika salah satunggaling ingkang njalari derdading batos paraga utama. Pengalaman ingkang nate dipunlampahi paraga utama kala rumiyyin adamel paraga ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kalaksanan. Kawontenan menika ingkang njalari derdah ing batosipun paraga utama.

- (5) *Raden Rara Soebijah ngoendjal ambekan, raosing manah kados dipoen iris mawi welad, kengetan dhateng watekipun ingkang djaler anggenipun remen lampah sedeng.* (Wirjaharsana, 1928:12)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pawicantenan antawisipun Raden Rara Subiyah kaliyan Raden Sujaka. Pethikan menika nggambaraken kawontenan Raden Rara Subiyah nalika enget dhateng pengalaman kala rumiyyin ingkang nate kalaksanan. Raosing manahipun Raden Rara Subiyah kados dipuniris mawi welad menawi kengetan dhateng watekipun ingkang jaler anggenipun remen lampah sedeng. Pengalaman utawi ingatan kala rumiyyin njalari derdah ing batosipun Raden Rara Subiyah saengga Raden Rara Subiyah asring ngraosaken ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kalaksanan. Raden Rara Subiyah ajrih menawi kadadosan menika kalampahan malih.

- (15) *“Iboe, toewin bapak! Poenapa pandjenengan baḍe ngendelaken kemawon koela wonten tanganipoen tijang ingkang makaten poenika. Saoepami jektos pijambakipoen baḍe menḍet koela malih, poenika saestoenipoen saking kepepet, dados manawi pijambakipoen angsal sawangan sanes, koela mesṭi dipoen boetjal malih.”*(Wirjaharsana, 1928:25)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika aturipun Raden Rara Subiyah nalika boten purun dipunpendhet malih dening Kartaubaya. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun dupundhawuhi tiyang sepuhipun supados purun dipunajak kondur saha dipunpendhet malih dening Raden Kartaubaya. Faktor ingkang njalari derdahing batos kasebat inggih menika pengalaman utawi ingatan kala rumiyin saengga Raden Rara Subiyah boten purun dipundadosaken garwa malih amargi piyambakipun ajrih menawi kadadosan ingkang kala rumiyin kalampahan malih.

- (32) *Manawi kengetan lelampahanipoen Raden Kartaoebaja ingkang sampoen-sampoen, manahipoen boten saged tentrem, tansah sangga roenggi. Poenapa malih sareng nitik anggenipoen kerep kekesahan, manahipoen saja keranta-ranta sanget.* (Wirjaharsana, 1928:67)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasi panganggit ingkang nyariosaken bab manahipun Raden Rara Subiyah nalika kengetan lelampahannipun Raden Kartaubaya. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika kengetan lelampahannipun Raden Kartaubaya ingkang sampun-sampun. Pengalaman utawi ingatan kala rumiyin inggih menika faktor ingkang njalari derdah ing batosipun Raden Rara Subiyah. Manahipun Raden Rara Subiyah boten saged tentrem, tansah sangga runggi, manahipun keranta-ranta sanget menawi kengetan lelampahan kala rumiyin, menapa malih sakmenika Raden kartaubaya asring kekesahan. Kawontenan menika ingkang njalari Raden Rara Subiyah ngraosaken

n. Ngajengaken Menapa ingkang Dereng Mesthi/Pasthi

Derdahing batos ingkang awujud pertentangan antawisipun kekajengan saha kanyatan dipunlampahi paraga utama, amargi paraga utama ngajengaken menapa ingkang dereng mesthi. Derdahing menika dipunlampahi nalika paraga kengetan dhateng Sujaka saha kepengin sanget kepanggih lan kempal manunggal kaliyan Raden Sujaka. Kekajengan paraga ingkang dereng mesthi/pasthi njalari derdah ing batosipun paraga utama, inggih menika Raden Rara Subiyah.

- (43) *“Aḍoeh Soedjaka”, sambatipoen sarwi ambanting badanipoen. “Aḍoeh Soedjaka, apa kowe wis lali babar pisan karo awakko? Apa kowe isih koekoeh ngoegemi soempahmoe bijen, ḍek nalika paḍa dolan menjang pategalan? Jen kowe njata isih setya marang soempahmoe, tegoeh djandjimoe, jen njata ora maneh kang kotresnani lijane awakko, ...ah, ja koewi kang dakkarepake. Katresnanmoe kang toemrap marang awakko tanpa wangenan, ikoe ora bakal daksia-sia, ora bakal dakregani, nanging bakal dakimangi, Soedjaka.”*

Doemoegi samanten Raden Rara Soebijah kendel, ḍaḍanipoen kraos sesek. (Wirjaharsana, 1928:79)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pangandikanipun Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun kengetan Sujaka. Pethikan menika nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos amargi kekajengannipun dereng mesthi utawi pasthi kalaksanan. Raden Rara Subiyah ngajengaken saged kepanggih kaliyan Raden Sujaka saha saged kempala bebrayan kaliyan Raden Sujaka. Raden Rara Subiyah ngajengaken Raden Sujaka taksih kengetan dhateng Raden Rara Subiyah saha sumpah lan janjinipun kala rumiyin inggih menika

boten wonten tiyang estri sanes ingkang dipuntresnani dening Raden Sujaka. Kekajengan-kekajenganipun Raden Rara Subiyah ingkang dereng mesthi adamel piyambakipun nglampahi derdahing batos awit kekajengannipun boten laras kaliyan kasunyatan.

o. Bingung anggenipun Nemtokaken Pilihan

Bingung anggenipun nemtokaken pilihan njalari paraga utama rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis. Paraga utama ingkang dipunadhepaken dhateng kalih pilihan adamel paraga bingung pundi saha menapa ingkang dipunpilih. Pilihan ingkang sami-sami saged nemtokaken gesangipun paraga saklajengipun kadospundi.

- (22) *“Kangmas rak sampoen tampi serat koela ta?” witjantenanipoen Raden Rara Soebijah,, moegi kangmas nggaliha dhateng serat koela waoe.”*
“Mikir marang oenining lajangmoe? O, dadi tegese kowe meksa ndjaloek pegat?”
“Inggih,” wangsoelanipoen Raden Rara Soebijah kanṭi tatag.
 (Wirjaharsana, 1928:33)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pawicantenannipun Raden Rara Subiyah kaliyan Raden Kartaubaya nalika Raden Kartaubaya nyuwun rujuk kaliyan Raden Subiyah. Pethikan menika nggambaraken derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah ingkang dipunjalarasi rasa bingung anggenipun nemtokaken pilihan. Raden Rara Subiyah kedah milih antawisipun kalih pilihan inggih menika dados garwanipun malih Raden Kartaubaya, menapa pegat kaliyan Raden Kartaubaya. Sejatosisipun Raden Rara Subiyah sampun kagungan pilihan, piyambakipun nyuwun dipunpegat dening kartaubaya, ananging piyambakipun taksih rangu-rangu amargi welas ningali raden Kartaubaya ingkang meksa saha

sumpah boten badhe selingkuh malih. Kanthi tatag, Raden Rara Subiyah nemtokaken pilihan kasebat.

3. Cara Anggenipun Mungkasi Derdahing Batos Paraga Utama

Cara anggenipun mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama sewelas, inggih menika: pasrah dhateng kawontenan, pemberontakan, putus asa/menyerah, nrima, mastekaken keleresan/ madosi menapa ingkang leres/ kaleresan, kesadaran dhiri, persona, nolak Raden Kartaubaya, ngicalaken ingatan bab Kartaubaya, medharaken raos, saha nata pikiran/pamanggihipun saha manahipun. Wondene katrangannipun kados ing ngandhap menika.

a. Pasrah dhateng Kawontenan

Kadhangkala paraga utama boten saged mungkasi derdahing batos wonten ing dhiri piyambakipun saengga pungkasanipun piyambakipun nemtokaken pasrah kemawon dhateng kawontenan. Pasrah dhateng kawontenan kasebat dipunlampahi amargi sampun boten wonten cara sanes ingkang dipuntindakaken sesampunipun usaha-usahanipun boten paring asil kados ingkang dipunkajengaken. Pasrah dhateng kawontenan dipunjalar amargi pangraos putus asa sesampunipun usaha kanthi maksimal dipuntindakaken. Mungkasi derdahing batos kanthi cara pasrah dhateng kawontenan langkung kathah dipunginakaken paraga utama kangge mungkasi perkawis ingkang dipunadhepi, amargi cara

kasebat inggih menika cara ingkang paling sae sasampunipun usahanipun boten saged paring kasil.

- (26) *Adoeh Soedjaka, ing kono rasaning atikoe kaja disoewir-soewir, pegel setengah mati. Woesanane, saking wedi-wedikoe marang wong toewa, Soedjaka, apa maneh akoe iki moeng sawidjining wong wadon kang toena ing boedi, ambaning djangkahkoe mung sagoḍong kelor, kang mest i akoe bakal ora koewat nanggoelangi kasangsaran apa kang bakal toemiba ing awakkoe, oepama akoe sida ditoenḍoeng dening wong toewa. Marga saka ikoe . . . . . moela . . . . . akoe ija kapeksa bandjoer noeroet.* (Wirjaharsana, 1928:45)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika seratipun Raden Rara Subiyah kangge Raden Sujaka ingkang nyariosaken pangraosipun Raden Rara Subiyah nalika dipunpeksa supados purun kondur malih kaliyan Raden Kartaubaya. Pethikan menika nggambaraken kawontenannipun Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun pasrah dhateng kawontenan. Raden Rara Subiyah sampun kagungan pilihan badhe palakrama kaliyan Raden Sujaka, ananging tiyang sepuhipun boten paring kalodhangandhateng Raden Subiyah kangge milih, saengga piyambakipun ajrih amargi tiyang sepuhipun nyupatani saha boten badhe ngakoni larenipun malih. Amargi saking pangraos ajrih menika Raden Rara Subiyah sampun boten saged tumindak menapa-menapa malih. Kekajengan saha janjinipun kaliyan Raden Sujaka pungkasannipun dipunbucal amargi boten saged nindakaken menapa-menapa malih. Pasrahipun dhateng kawontenan kasebat dipunjalari pameksanipun tiyang sepuhipun saengga kapeksa saha nurut kemawon.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih paraga kangge mungkasi derdahing batosipun *orientasinipun* dhateng dunia *subjektif*. Bab menika dipunjalari amargi *distribusi gerak jiwa* nglampahi kajugar wonten ing *penyesuaianipun*.

Penyesuaian kaliyan lingkungannipun nglampahi kajugar, saengga njalari derdahing batos, lajeng paraga sampun boten saged nindakaken menapa-menapa malih, namung pasrah dhateng kawontenan ingkang saged dipunpilih kangge mungkasi derdahing batosipun. Antawisipun kalih fungsi jiwa boten saged imbang anggenipun nindakaken gegayutan, menika saged dipuntingali wonten ing pasrahipun ingkang dipuntindakaken anggenipun mungkasi derdah.

b. Pemberontakan

Pemberontakan inggih menika salah satunggaling cara kangge mungkasi perkawis ingkang dipuntindakaken dening paraga amargi raos dukanipun sampun boten saged dipuncandhet malih dening pamanggihipun. Pemberontakan inggih menika salah satunggaling wujud tindakan paraga ingkang dipuntindakaken minangka cara kangge wales menapa ingkang sampun dipunlampahi. Pemberontakan dipuntindakaken kangge mungkasi derdah amargi pangraos kecuwannipun boten saged dipunbucal manlih.

- (9) “*Mas sliramoe rak wis weroeh ta njang kaanankoe saiki iki?*”
 “*Doeroeng dek, nek wis weroeha masa ija ndadak takon.*”
 “*Saka karepe si Kartaoebaja, akoe diwajoeh, nanging akoe emoh, aloewoeng ora laki sadjegkoe oerip.*” (Wirjaharsana, 1928:13)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pawicantenan antawisipun Raden Rara Subiyah saha Raden Soedjaka. Pethikan menika nedahaken bilih paraga utama nindakaken pemberontakan. Raden Rara Subiyah sejatosipun badhe dipunwayuh dening Raden Kartaubaya, ananging piyambakipun boten purun dipunwayuh. Raden Rara Subiyah nindakaken pemberontakan kanthi cara nolak dipunwayuh amargi kecuwannipun inggih menika dipuselingkuhi dening

Kartabaya. Piyambakipun ngendika langkung sae boten badhe palakrama malih sakdangunipun gesang tinimbang dipunwayuh dening Raden Kartabaya.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih paraga kangge mungkasi derdahing batosipun *orientasinipun* dhateng dunia *subjektif*. Bab menika dipunjari amargi *distribusi gerak jiwa* nglampahi kajugar wonten ing penyesuaianipun. Antawisipun kalih fungsi jiwa boten saged imbang anggenipun nindakaken gegayutan. Saged dipuntingali wonten ing kekajengannipun kangge nedahaken bilih paraga gadhah pilihan kangge nindakaken pemberontakan.

c. Putus Asa/Nyerah

Salah satunggaling cara ingkang dipunlampahi paraga kangge mungkasi derdah ing batosipun inggih menika kanthi cara putus asa/nyerah saha pasrah dhumateng ingkang kuwasa. Putus asa saha pasrah dhumateng ingkang kuwasa dipuntindakaken paraga minangka wujud kapitadosan dhumateng kuwasa Tuhan. Mangsulaken sedaya perkawis saha derdahipun dhumateng Alloh sesampunipun usaha ingkang dipunlampahi utawi boten saged kasembadan utawi kalaksanan saengga piyambakipun namung saged putus asa.

(14) “*O ja talah, bok endang matia bae oewis, akoe iki,” makaten pangesahipoen Raden Rara Soebijah,, timbang oerip mangkene tanpa goena. Ah ambakna wonglanang, doewe pangoewasa toemrap njang wong wadon, bok adja tindak sawenang-wenang. O, nanging malah kebeneran. Hem . . . . . Soe . . . . . Soe . . . . .*”
(Wirjaharsana, 1928:23-24)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pangesahipun Raden Rara Subiyah amargi kecuwan ingkang sampun boten saged dipunkandhut wonten ing batosipun. Pethikan menika nedahaken bilih Raden Rara Subiyah sampun boten

kiyat ngampahi derdah ing batosipun. Kekajengan ingkang boten saged kalampahan, tiyang jaleripun ingkang lampah ngiwa saha piyambakipun badhe dipunwayuh njalari rasa kecuwan ingkang sanget adamel risaking manahipun. Raden Rara Subiyah namung saged pasrah dhumateng Gusti ingkang Maha Kuwasa. Pethikan “*O ja talah, bok endang matia bae oewis, akoe iki,*”nggambaraken bilih piyambakipun putus asa. Anggenipun mungkasi derdah ing batosipun Raden Rara Subiyah putus asa saha pasrah dhumateng ingkang kuwasa.

(39) “*Adoeh Soedjaka, Soedjaka, kang banget tak tresnani, neng ngendi panggonanmoe saiki, dadi apa kowe saiki. Salawaskoe djedjo~~d~~oan karo Kartaoebaja wong keparat kae, atikoe ora ana senenge sa~~t~~ i~~t~~ i~~t~~ i~~t~~ ika, kang tansah ketok neng matakoe moeng kowe. Nganti tak lakoni koerang mangan koerang toeroe, marga atikoe moeng tansah ngadjak koempoel karo kowe. O Gusti Allah, moegi enggal kapoen~~d~~oeta kemawon kawoela poenika, kawoela boten kijat.*” (Wirjaharsana, 1928:77)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pangandikannipun Raden Rara Subiyah nalika piyambakipun kepengin sanget kepanggih kaliyan Raden Sujaka. Pangraos kecuwan amargi tiyang jaleripun cidra ing janji saha kekajengan palakrama kaliyan Raden Sujaka adamel derdah ing batosipun. Pethikan menika nedahaken bilih Raden Rara Subiyah sampun boten kiyat ngampahi derdah ing batosipun. Kekajengan ingkang boten saged kalampahan, tiyang jaleripun ingkang lampah ngiwa malih njalari rasa kecuwan sanget saengga adamel risaking manahipun. Raden Rara Subiyah namung saged pasrah dhumateng Gusti ingkang Maha Kuwasa. Pethikan *O Gusti Allah, moegi enggal kapoen~~d~~oeta kemawon kawoela poenika, kawoela boten kijat.*”nggambaraken bilih piyambakipun putus asa amargi piyambakipun sampun boten kiyat ngampahi derdahing batosipun,

saengga anggenipun mungkasi derdah ing batosipun Raden Rara Subiyah putus asa saha pasrah dhumateng ingkang kuwasa.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih paraga kangge mungkasi derdahing batosipun *orientasinipun* dhateng dunia *subjektif*. Bab menika dipunjalari amargi *distribusi gerak jiwa* nglampahi kajugar wonten ing penyesuaianipun. Antawisipun kalih fungsi jiwa boten saged imbang anggenipun nindakaken gegayutan. Saged dipuntingali wonten ing pangesahipun nedahaken bilih piyambakipun sampun boten kiyat ngampahi derdahing batosipun, saengga anggenipun mungkasi derdah ing batosipun Raden Rara Subiyah putus asa saha pasrah dhumateng ingkang kuwasa.

d. Nrima

Nrima inggih menika salah satunggaling cara kangge mungkasi derdahing batos paraga utama. Nrima inggih menika satunggaling asil saking proses ingkang pungkasan awit maneka pamanggih ingkang sampun dipunpenggalih. Nrima inggih menika asiling pamanggih kanthi rasional ingkang sampun dipuntimbang-timbang antawisipun pangraos saha faktor saking njawi. Faktor kasebat inggih menika kawontenan lingkungan, mliginipun tiyang sepuhipun paraga.

- (8) *Inkang mekaten poenika toedjoenipoen doemawah dateng Raden Rara Soebijah, satoenggaling wanita ingkang pengkoeh ing tekad boten poeroen ladjeng nindakaken lampah ingkang boten prajogi. Kasangsaranipoen ingkang samanten agengipoen poenika dipoen tampi kalajan sagoenging panarimah saha pamoepoes. Sanadjan agenging katresnanipoen dateng Raden Soedjaka tanpa oepami, ewasamanten wewados saha pangraos waoe meksa boten ngantos kewedal, dados taksih ngenggeni kasoelasaning pawestri. Oepami ingkang makaten*

poenika doemawah ing tijang estri ingkang boten tegoe imanipoen, mest i sampoen ngglewang dateng tijang ingkang dipoen tresnani waoe. (Wirjaharsana, 1928:13)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang ngandharaken bab Raden Rara Subiyah minangka kasusilaning pawestri, wanita ingkang pengkuh ing tekad. Pethikan menika nggambaraken kawontenanipun Raden Rara Subiyah ingkangnrima. Raden Rara Subiyah sinaosa dipunwayuh dening Raden Kartaubaya mila gesangipun rumaos sengsara sanget, ananging piyambakipun nrima, boten nindakaken lampah ingkang boten prayogi. Kasangsarannipun ingkang ageng dipuntampi kalayan saguning panarimah saha pamupus. Derdah ing batosipun Raden Rara Subiyah dipunpungkasi kanthi cara nrima sedaya perkawis kasebat wonten ing manahipun.

(31) *Kasangsajanipoen waoe dipoen lampahi kanṭi sanget genging pamoepoes, ngraos sampoen begdjaning badanipoen kedah makaten, boten kenging sinelakan. Panarimahing manah dateng pepesṭ ening badanipoen ingkang makaten waoe badhe kangge sangoe mantoek dateng ing djaman kalanggengan.* (Wirjaharsana, 1928:52)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika narasinipun panganggit ingkang nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah ngraosaken kecuwan amargi Raden Rara Subiyah boten saged lelampahan utawi gesang sesarengan kaliyan Raden Sujaka. Kecuwaniipun Raden Rara Subiyah menika dipunpungkasi kanthi cara nrima ing manah. Sinaosa Raden Rara Subiyah ngraosaken sengsara sanget, ananging sadayanipun dipunlampahi kanthi sanget genging pamupus. Panarimahing manah dhateng pepestening badanipun menika badhe kangge sangu wonten ing jaman kalanggengan.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih paraga kangge mungkasi derdah ing batosipun orientasinipun dhateng objektifitas, amargi pamanggih saha pangraosipun sarta tindakannipun orientasinipun dhateng lingkungan ingkang paring daya. Nrima inggih menika cara ingkang sae, amargi paraga boten purun nindakaken lampah ingkang boten prayogi. Distribusi gerak jiwa lumampah dhateng arah penyesuaian. Menika katingal saking sikap nrima ing manah ingkang dipunangsal saking proses pemahamannipun.

e. Mastekaken Keleresan/ Madosi Menapa ingkang Leres utawi Kaleresan

Paraga utama anggenipun mungkasi derdah ing batosipun ngginakaken cara inggih menika mastekaken keleresan/ madosi menapa ingkang leres utawi kaleresan. Madosi menapa ingkang leres inggih menika salah satunggaling cara kangge mungkasi derdahing batos ingkang minangka asiling maneka warni pamanggih kanthi rasional. Kekajengannipun paraga kangge mangertosi ingkang sejatosipun njalari paraga supados mastekaken kaleresan / madosi menapa ingkang leres utawi kaleresan.

(33) *Katjarijos, anoedjoe satunggaling dinten Raden Kartoebaja pamit malih dhateng Raden Rara Soebijah, nijatipoen inggih baḍe pepanggihan kalijan Mas Adjeng Soedjinah wonten ing grijanipoen pak Gabroel, temboengipoen: “ḍek, akoe mengko sore arep menjang Koeṭ awinangoen, preloe nemoni kang Rana, ngremboeg prekara dagangan. Sarehning adoh, aḍek ora soesah meloe, sesoek esoek akoe ja moelih. Akoe arep noenggang sepoer sing djam 4 bae, seḍeng ejoeb dalane.*

“Inggih mangga,” wangsoelanipoen Raden Rara Soebijah, nanging sampoen kraos manahipoen, saha boten mamang malih bilih Raden Kartoebaja tjidra. Raden Rara Soebijah sampoen mesṭ ekaken, sapoenika namoeng kantoen ngentosi ḍawahing wantji oetawi mangsa anggenipoen baḍe nagih djangjinipoen, inggih poenika ngentosi manawi

prakawis poenika sampoen kasoemerepan kalajan mripatipoen pijambak.
(Wirjaharsana, 1928:68)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pawicantenan antawisipun Raden Kartaubaya kaliyan Raden Rara Subiyah. Pethikan menika nggambaraken satunggaling cara mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah nalika ngadhepi rangu-rangu bab tindakipun Raden Kartaubaya. Rasa kepingin mangertos bab tindakipun Raden Kartaubaya saengga Raden Rara Subiyah mastekaken kaleresan/ madosi menapa ingkang leres utawi kaleresan. Raden Rara Subiyah sejatosipun sampun matekaken bilih garwanipun cidra ing janji, ananging piyambakipun ngantosi dhawahing wanci utawi mangsa anggenipun badhe nagih janjinipun, nengga menawi perkawis menika sampun kasumerepan kaliyan mripatipun piyambak.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih paraga kangge mungkasi derdahing batos orientasinipun dhateng subjektif. Bab menika dipunjalari amargi *distribusi gerak jiwa* nglampahi kajugar wonten ing *penyesuaiannipun*. *Penyesuaian* kaliyan lingkungannipun nglampahi kajugar, saengga njalari derdahing batos. Antawisipun kalih fungsi jiwa boten saged imbang anggenipun nindakaken gegayutan.

f. Kesadaran Dhiri

Kesadaran dhiri inggih menika tindakan ingkang dipunlampahi paraga kangge mungkasi derdah ing batosipun. Tindakan menika minangka asil ingkang dipunangsal saking usaha mangertosi perkawis. Kesadaran kasebat dipunangsal saking proses mangertosi maneka perkawis utawi kadadosan ingkang

dipunlampahi paraga saengga dipunangsal pangertosan-pangertosan. Kesadaran dhiri inggih menika asiling pamanggih kanthi rasional ingkang dipuntimbangaken kaliyan pangraos saha faktor eksternalipun.

(27) *Saiki mas, sarehning mangkene kadadeane, prasetyamoe biyen kae djabelen, kangmas goleka bakal garwa liyane akoe bae, kang loewih ajoe, kang loewih oetama. Dene dosakoe kang tanpa wangenan maoe, lantaran tjidra ing djandji; apoeranen, banget panjoewoenkoe.* (Wirjaharsana, 1928:45)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika serattipun Raden Rara Subiyah kangge Raden Sujaka. Pethikan menika nggambaraken kawontenan Raden Rara Subiyah nalika sadar bilih piyambakipun boten saged gesang sesarengan utawi palakrama kaliyan Raden Sujaka awit piyambakipun sampun dados garwanipun Raden Kartaubaya malih. Kesadaran kasebat dipunangsal nalika Raden Rara Subiyah *introspeksi* dhiri saha tindakan ingkang sampun dipunlampahi. *Analisa* kasebat ngasilaken pangertosan saha kesadaran bilih piyambakipun boten saged gesang sesarengan kaliyan Raden Sujaka amargi piyambakipun sampun dados garwanipun Raden Kartaubaya malih, saengga Raden Rara Subiyah ndhawuhi supados Raden Sujaka pados bakal garwa sanes, tiyang estri sanes.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih Raden Rara Subiyah *orientasinipun* dhateng objektifitas, amargi pamanggih saha pangraos sarta tindakannipun *orientasinipun* dhateng lingkungan ingkang njalari. Distribusi gerak jiwa lumampah dhateng arah penyesuaian. Menika katingal saking kesadaran dhiri ingkang sampun dipunangsal saking proses pemahaman saha mangertosi perkawis.

g. Persona

Miturut pamanggihipun Jung (Yusuf, 2008:78) persona inggih menika cara kanthi sadar nampakaken dhirinipun dhateng dunia njawi. Persona inggih menika *kompleks* fungsi-fungsi ingkang dipunwujudaken dhasaripun saking *pertimbangan penyesuaian* utawi usaha kangge madosi cara anggenipun mungkasi perkawis. Cara kasebut dereng tampu jumbuh kaliyan kawontenan dhirinipun ingkang sejatosipun. *Persona* menika minangka kompromi antawisipun salah satunggaling tiyang kaliyan masarakat, antawisipun struktur batos piyambakipun kaliyan tuntutan-tuntutan sakkiwa tengenipun bab kadospundi piyambakipun kedah nindakaken utawi menapa ingkang kedah dipuntindakaken.

Persona dipunginakaken paraga utama kangge mungkasi perkawis. Persona inggih menika cara ingkang sae ingkang dipunginakaken kangge mungkasi derdahing batos, sanadyan kadhang kala boten jumbuh kaliyan kawontenan dhirinipun paraga.

- (4) “Ah masa ija ana wong toewa kok moerih alaning anake, sing mes^t i ja moerih betjike.”
 “Heh.Moeng moerih betjike?Apa kaanane awakkoe saiki ija betjik, marga akoe nglakoni *dawoehe* wong toewa?” (Wirjaharsana, 1928:12)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika pawicantenan antawisipun raden Rara Subiyah kaliyan Raden Sujaka. Pethikan menika nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos. Cara anggenipun mungkasi derdahing batos kasebat inggih menika kanthi cara persona. Raden Rara Subiyah kapeksa nglampahi dhawuhipun tiyang sepuhipun. Sejatosipun piyambakipun boten purun nglampahi dhawuhipun tiyang sepuhipun, ananging kangge penyesuaian dhiri dhateng dunia njawi (tiyang sepuhipun) Raden Rara Subiyah

purun nglampahi dhawuhipun tiyang sepuhipun. Persona wonten ing perkawis menika minangka topeng ingkang kaku saha beku amargi boten sami kaliyan kawontenan dhirinipu Raden Rara Subiyah.

- (11) *Sarehning pandjenengan sapoenika sampoen kagoengan garwa enggal ingkang ndadosaken pamareming penggalih, toer tjitranipoen sampoen boten ngoetjiwani, mila panjoewoen koela, koela moegi pandjenengan oetjoeli saking asta pandjenengan, preloenipoenmoerih prajogi toemrap ing sadajanipoen. Inkang mest i anggen pandjenengan pangantenan waoe saged djendjem, awit boten wonten ingkang kagalih ngreregoni. Manawi koela dereng pandjenengan oetjoeli, panggalih pandjenengan tamtoe ladjeng atjawang kalih, wekasan ndadosaken kirang manteping panggalih. Prekawis badan koela, kadospoendi malih kedjawi namung kedah narimah gesang wonten ing *doeso*en kaemong dening rama toewin iboe.* (Wirjaharsana, 1928:19)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika seratipun Raden Rara Subiyah kangge Raden Kartaubaya. Pethikan menika nggambaraken cara anggenipun mungkasi derdah ing batosipun Raden Rara Subiyah kanthi cara persona. Raden Rara Subiyah nyerat serat ingkang isinipun bilih Raden Rara Subiyah nyuwun pegat, piyambakipun langkung milih ngalah dhateng garwa enggalipun Raden Kartaubaya. Penyesuaianipun dhateng dunia njawi (tiyang sanes) sae, amargi wonten mriku Raden Rara Subiyah boten namung manggihaken dhateng batosipun piyambak, ananging piyambakipun sampun ngompromikaken antawisipun struktur batos kaliyan Raden Kartaubaya saha garwa enggalipun saengga ingkang dipuntindakaken kangge mungkasi perkawis inggih menika ngalah dhateng garwa enggalipun Raden Kartaubaya.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih Raden Rara Subiyah *orientasinipun* dhateng objektifitas, amargi pamanggih saha pangraos sarta tindakannipun *orientasinipun* dhateng lingkungan ingkang njalari. Distribusi gerak jiwa

lumampah dhateng arah penyesuaian. Menika katingal saking cara ingkang dipunpilih inggih menika ngalah dhateng tiyang sanes, cara menika dipunangsal saking proses pemahaman saha mangertosi perkawis.

h. Nolak Raden Kartaubaya

Nolak Raden Kartaubaya inggih menika cara kangge mungkasi derdahing batos paraga utama. Cara menika dipunlampahi paraga utama nalika piyambakipun dipunsuwun dados garwanipun malih Raden Kartaubaya. Derdahing batos ingkang awujud rangu-rangu nemtokaken pilihan dipunpunkasi paraga utama kanthi cara penolakan.

(20) *“Dadi ora gelem sababe apa?”*

Raden Rara Soebijah boten enggal-enggal mangsoeli, manahipoen rangoe-rangoe, angel sanget baḍe ngedalaken saraosing manah. Dangoe-dangoe lajeng witjanten: “Inggih boten kenging poenapa-poenapa” (Wirjaharsana, 1928:33)

Pethikan ing inggil inggih menika pawicantenannipun Raden Rara Subiyah kaliyan Raden Kartaubaya nalika Raden Kartaubaya nyuwun Raden Rara Subiyah supados dados garwanipun malih. Pethikan menika nggambaraken bilih Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos ingkang awujud rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan. Pilihan kasebat inggih menika purun nampi Raden Kartaubaya dados garwanipun malih saha nolak Kartaubaya dados garwanipun. Raden Rara Subiyah anggenipun mungkasi derdah ing batosipun menika inggih menika nemtokaken setunggal pilihan. Pilihan ingkang dipunpendhet inggih menika nolak Raden Kartaubaya dados garwanipun malih.

Cara kasebat dipunpilih amargi Raden Rara Subiyah ajrih menawi Raden Kartaubaya cidra ing janji malih.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih paraga kangge mungkasi derdahing batos orientasinipun dhateng subjektif. Bab menika dipunjalari amargi *distribusi gerak jiwa* nglampahi kajugar wonten ing *penyesuaian*ipun. *Penyesuaian* kaliyan lingkunganipun nglampahi kajugar, saengga njalari derdahing batos. Antawisipun kalih fungsi jiwa boten saged imbang anggenipun nindakaken gegayutan, saengga cara ingkang dipunginakaken kangge mungkasi derdah orientasinipun dhateng subjektifitasipun paraga inggih menika nolak dados garwanipun malih.

i. Ngicalaken Ingatan Bab Kartaubaya

Salah satunggaling cara kangge mungkasi derdahing batos paraga utama inggih menika kanthi cara ngicalaken ingatan bab Raden Kartaubaya. Paraga manahipun asring ngraos boten tentrem menawi kengetan lelampahannipun Raden Kartaubaya ingkang asring lampah sedheng. Kangge mungkasi derdahing batos ingkang awujud ajrih kasebat, paraga ngicalaken ingatan ingkang bab Raden Kartaubaya.

- (5) *Raden Rara Soebijah ngoendjal ambekan, raosing manah kados dipoen iris mawi welad, kengetan dateng watekipun ingkang djaler anggenipun remen lampah sedheng.* (Wirjaharsana, 1928:12)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika andharan/narasinipun panganggit ingkang nggambaraken derdah ing batosipun Raden Rara Subiyah. Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos amargi piyambakipun kengetan

dhateng lelampahanipun Raden Kartaubaya ingkang remen lapah sedheng. Raden Rara Subiyah ajrih menawi lelampahan ingkang kasebat kalaksanan malih nalika piyambakipun dados garwanipun malih Raden Kartaubaya. Pikiran utawi pamanggih-pamanggihipun ingkang awon menika dipunicalaken saking pamanggihipun supados manahipun boten keranta-ranta sanget.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih paraga kangge mungkasi derdah ing batosipun orientasinipun dhateng dunia subjektif. Bab menika dipunjali amargi distribusi gerak jiwa nglampahi kajugar nalika penyesuaianipun kaliyan lingkungan ingkang njalari. Antawisipun fungsi jiwa boten saged imbang anggenipun nindakaken gegayutan. Bab menika saged dipuntingali saking caranipun paraga kangge mungkasi inggih menika ngicalaken ingatannipun bab Kartaubaya ingkang njalari derdah ing batosipun.

j. Medharaken Raos

Medharaken raos inggih menika salah satunggaling cara kangge mungkasi derdah ing batosipun paragatama. Paraga utama asring rangu-rangu menawi badhe medharaken raos amargi paraga ajrih damel tiyang sepuhipun kecuwan saha kuwatir dhateng piyambakipun.

- (47) *Sampoen dangoe Raden Rara Soebijah anggenipoen baḍe gaḍah atoer ḍateng bapak iboenipoen, nanging tansah tjinanḍet kemawon, manawi saged, sedyanipoen poenika sampoen ngantos kaladjeng, sabab tamtu saged ndjalari risaking manahipoen tijang sepoe. Sarehning sapoenika sampoen njata, bilih raosing manah boten kenging dipoen sajoeti, mila ladjeng kepeksa mblakakaken prakawis waoe ḍateng bapak-iboenipoen, sanadjan baḍe kadospoendi kadadosanipoen dipoen temah, awit menawi boten makaten, sakiting manah sampoen mest i boten baḍe saged waloeja, malah bokmanawi saged ndjalari tiwasipoen.* (Wirjaharsana, 1928:87)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika andharan/narasinipun panganggit ingkang ngandharaken bab Raden Rara Subiyah nalika badhe medharaken raos. Raden Rara Subiyah sejatosipun sampun dangu anggenipun badhe gadhah atur kaliyan bapak saha ibunipun. Ananging, amargi piyambakipun ajrih damel risaking manahipun tiyang sepuhipun lajeng dipunjinandhet kemawon. Manahipun Raden Rara Subiyah sampun boten kiyat nyandhet perkawis menika, saengga kangge mungkasi derdah ing manahipun menika Raden Rara Subiyah lajeng medharaken raos dhateng tiyang sepuhipun.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih paraga kangge mungkasi derdah ing batosipun orientasinipun dhateng dunia subjektif. Bab menika dipunjalari amargi distribusi gerak jiwa nglampahi kajugar nalika penyesuaiannipun kaliyan lingkungan ingkang njalari. Antawisipun fungsi jiwa boten saged imbang anggenipun nindakaken gegayutan. Bab menika saged dipuntingali saking caranipun paraga kangge mungkasi inggih menika paraga kapeksa medharaken raos dhateng tiyang sepuhipun.

k. Nata Pikiran/Pamanggihipun saha Manahipun

Nata pikiran utawi pamanggihi saha manahipun inggih menika cara ingkang dipunlampahi paraga utama kangge mungkasi derdah ing batosipun. Cara menika dipunlampahi paraga sesampunipun paraga ngraosaken keranta-ranta sanget amargi lelampahannipun garwanipun. Anata pikiran utawi pamanggihi saha manahipun inggih menika sikap ingkang kedah dipunlampahi paraga supados derdahing batosipun saged ical.

- (38) *Dangoe sanget anggenipoen anata-nata pikiranipoen, dipoen arem-aremi, dipoen lelipoer pijambak, soepados sampoen ngantos keranta-ranta sanget. Sareng sampoen ragi lilih, saweg saged ngempakaken poetjoeking pen dateng kretas, ingrikoe ladjeng wiwit njerat, sinarengan wedaling eloeh atjarotjosan. Enggaling tjarijos, serat sampoen rampoeng ladjeng kalebetaken ing amplop, dipoen ngalami pisan, sarta ladjeng kagleŕ akaken wonten sanginggiling medja ngrikoe, soepados saged enggal kasoemerepan ing Raden Kartaoebaja.* (Wirjaharsana, 1928:71)

Pethikan wonten ing inggil inggih menika andharan/narasinipun paraga ingkang ngandharaken bab Raden Rara Subiyah nalika mungkasi derdah ing batosipun. Raden Rara Subiyah nglampahi derdahing batos amargi piyambakipun dipunkhianati Raden Kartaubaya. Piyambakipun mriksani piyambak nalika garwanipun saweg selingkuh kaliyan tiyang estri sanes, lan cidra ing janji. Awit saking menika, Raden Rara Subiyah ngraosaken rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri, menapa ingkang kedah dipuntindakaken amargi manahipun keranta-ranta sanget. Cara ingkang dipunginakaken Raden Rara Subiyah kangge mungkasi derdah kasebut inggih menika anata-nata pikirannipun, dipunarem-aremi, dipunlelipur piyambak supados boten ngantos keranta-ranta sanget.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih paraga kangge mungkasi derdah ing batosipun orientasinipun dhateng dunia subjektif. Bab menika dipunjajari amargi distribusi gerak jiwa nglampahi kajugar nalika penyesuaianipun kaliyan lingkungan ingkang njalari. Antawisipun fungsi jiwa boten saged imbang anggenipun nindakaken gegayutan.

Adhedhasar asisling panaliten saha pirembagannipun, dipunpanggiaken gegayutan kanthi fungsional antawisipun psikologi kaliyan sastra. Teori psikologi wonten ing panaliten menika dipunginakaken kangge ngandharaken saha nafsiraken karya sastra (novel) *Wisaning Agesang*. Teori psikologi wonten ing

panaliten menika dipunginakaken panaliti kangge mendhet saha mendhet dudutannipun aspek-aspek psikologis ingkang dipunlampahi paraga utama. Paraga utama wonten ing cariyos ingkang nglampahi derdahing batos saged dipunandharaken bilih paraga utama sampun nglampahi kadadosan psikis. Panaliten menika ngandharaken bab kadadosan psikis ingkang dipunlampahi paraga utama novel *Wisaning Agesang* ngginakaken teori *psyche* utawi kapribaden ingkang nlitisedaya kadadosan psikis ingkang kadadosan wonten ing alam sadar menapa dene taksadar.

Derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama kadadosan amargi fungsi jiwa wonten ing dhirinipun paraga minangka komponen kesadaran boten saged imbang anggenipun nglampahi fungsipun. Awit saking kajugaripun damel imbang “penyesuaian” kasebat timbul sikap jiwa ingkang subjektif, minangka cara ingkang dipunpilih paraga utama kangge mungkasi derdahing batos.

Paedahing teori psikologi kasebat, panaliten menika saged ngandharaken bab derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama novel *Wisaning Agesang* saha kadospundi fungsi saha sikapipun paraga utama nalika nglampahi derdahing batos. Bab menika ningalaken gegayutanipun ingkang sami-sami njangkepi antawisipun psikologi saha sastra. psikologi ingkang wonten ing teori murni nliti manungsa ingkang nyata/*riil*, wonten ing panaliten menika dados paraga *imajiner* minangka objek kajiannipun. Pungkasanipun, psikologi saha sastra angsal *kesejajaran* saengga psikologi saha sastra saged dipundadosaken teori kajian psikologi sastra kangge mahami satunggaling karya sastra mliginipun karya sastra novel.

BAB V PANUTUP

A. Dudutan

Saking asiling panaliten saha pirembagan novel *Wisaning Agesang* anggitannipun Soeradi Wirjaharsana ngengingi derdahing batos paraga utama, saengga saged dipunpendhet dudutannipun kados ing ngandhap menika.

1. Wujud derdahing batos paraga utama novel *Wisaning Agesang* anggitannipun Soeradi Wirjaharsana inggih menika pertentangan antawisipun kekajengan saha kanyatan, rangu-rangu tumrap keputusan ingkang sampun dipunpilih, rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis, ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kalaksanan, kecuwan amargi kekajenganipun boten kadadosan, peksan supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani, rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan, bingung anggenipun nemtokaken pangraosipun, kapeksa saha nurut kaliyan tiyang sepuhipun, ajrih badhe medharaken raos, kecuwan tumrap lelampahannipun Raden Kartaubaya, bingung anggenipun manggihaken Soedjaka, pangraos ingkang kuwatos saha dosa, ajrih menawi garwanipun mangertos bilih Raden Rara Subiyah nampi serat saking tiyang jaler, saha pertentangan antawisipun pangraos saha kasunyatan.
2. Faktor ingkang njalari derdahing batos paraga utama novel *Wisaning Agesang* anggitannipun Soeradi Wirjaharsana inggih menika kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan, pengkhianatan, welas dhumateng

tiyang sepuhipun, dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani, kasunyatan ingkang boten selaras kaliyan wiwitanning panggraita, kengetan dhateng Sujaka, wontennipun informasi ingkang enggal, kuwatos setyanipun Raden Soedjaka boten saged kaleksanan, ajrih damel kuwatos saha kecuwan tiyang sepuhipun, boten kiyat ngraosaken wisaning agesang, idiologi kanthi umum kaliyan realitas ingkang beda, pengalaman/ingatan kala rumiyin, boten mangertos kawontenanipun Sujaka, ngajengaken menapa ingkang dereng mesthi, saha bingung anggenipun nemtokaken pilihan.

3. Cara anggenipun mungkasi derdahing batos paraga utama novel *Wisaning Agesang* anggitannipun Soeradi Wirjaharsana inggih menika pasrah dhateng kawontenan, pemberontakan, putus asa/menyerah, nrima, mastekaken keleresan/ madosi menapa ingkang leres/ kaleresan, kesadaran dhiri, persona, nolak Raden Kartaubaya, ngicalaken ingatan bab Kartaubaya, medharaken raos, saha nata pikiran/pamanggih saha manahipun.
4. Penyesuaianipun utawi arah penyesesuaian paraga utama wonten ing karya sastra novel *Wisaning Agesang* anggitannipun Soeradi Wirjaharsana, kadadosan penyesuaianipun kajugar, inggih menika antawisipun pamanggih saha pangraos boten saged imbang. Bab menika ingkang dados perkawis ingkang asring dipuntliti saha dipungarap wonten ing karya sastra kadosta novel *Wisaning Agesang* anggitannipun Soeradi Wirjaharsana.
5. Paraga utama wonten ing novel *Wisaning Agesang* anggitannipun Soeradi Wirjaharsana inggih menika Raden Rara Subiyah pamanggihipun langkung

dhateng arah subjektif (dhiri piyambakipun) nalika pertentangan antawisipun kekajengan lan kanyatan, rangu-rangu tumrap keputusan ingkang sampun dipunpilih, rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis, ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kalaksanan, kecuwan amargi kekajenganipun boten kadadosan, rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan, bingung anggenipun nemtokaken pangraosipun, ajrih badhe meḍ araken raos, kecuwan tumrap kawontenan, bingung anggenipun manggihaken Soedjaka, pangraos ingkang kuwatos saha dosa, saha ajrih menawi garwanipun mangertos bilih Raden Rara Subiyah nampi serat saking tiyang jaler, saha pamanggihipun dhateng objektifitas nalika kuwatir utawi kuwatosipun dhateng lingkungan (antawisipun kuwatir utawi kuwatos menawi tiyang sepuhipun kecuwan).

6. Derdahing batos ingkang dipunlampahi Raden Rara Subiyah saged dipunpungkasi dening piyambakipun, ananging anggenipun mungkasi derdah ing batosipun sipatipun sementara amargi sesampunipun derdah ingkang sampun dipunpungkasi, wonten derdah ingkang sanesipun. Amargi boten saged ngampah derdahing batosipun, Raden Rara Subiyah boten kiyat nglampahi wisaning agesang saengga piyambakipun gerah lajeng tilar donya.

B. Pamrayogi

Panaliten novel *Wisaning Agesang* anggitannipun Soeradi Wirjaharsana menika taksih wonten watesanipun inggih menika namung nggambaraken derdahing batos paraga utama. Pamrayogi kangge panaliten salajengipun tumrap

novel *Wisaning Agesang* anggitannipun Soeradi Wirjaharsana supados nliti sedayanipun paraga ingkang wonten ing novel kasebat kanthi ngginakaken pendekatan psikologi sastra. Novel *Wisaning Agesang* anggitannipun Soeradi Wirjaharsana menika taksih wonten maneka warni kemungkinan perkawis ingkang narik kawigatosan kangge dipuntliti. Panaliti salajengipun saged nglampahi panaliten kanthi perspektif ingkang beda, kadosta panaliten sosiologi sastra, stilistika, saha panaliten sanes ingkang jumbuh.

C. Implikasi

Panaliten menika saged dados salah satunggaling referensi kangge mahasiswa ingkang nliti utawi nindakaken panaliten ingkang sami utawi panaliten lajengipun, nliti novel kanthi migunakaken pendekatan psikologi sastra menapa dene pendekatan sanes ingkang jumbuh kaliyan panaliten menika. Panaliten menika ugi saged dipundadosaken bahan kangge ngembangaken teori sastra saha wacana analisis sastra. panaliten menika ugi saged paring pangertosan dhateng pamaos bab wujud derdahing batos, faktor ingkang njalari, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga utama, inggih menika Raden Rara Subiyah dipuntinjau saking pendekatan psikologi sastra ingkang ngginakaken teori psikologi analitis Carl Gustav Jung.

DHAFTAR PUSTAKA

- Budianta, Melani. 1990. *Teori Kesusastraan*. Jakarta: Gramedia.
- Endraswara, Suwardi. 2008. *Metode Penelitian Psikologi Sastra (Teori, Langkah, dan Penerapannya)*. Yogyakarta: MedPress.
- _____. 2003. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Widyatama.
- Hardjana, Andre. 1995. *Kritik Sastra*. Jakarta: Gramedia.
- Hidayatun, Rani. 2004. *Konflik Internal Tokoh Utama Novel Tuhan, Izinkan Aku menjadi Pelacur! (Kajian Psikologi Sastra)*. Skripsi S1. Yogyakarta: Program Studi Pendidikan Bahasa dan Sastra Indonesia, FBS UNY.
- Jassin, H.B. 1977. *Kesusastraan Indonesia Modern*. Jakarta: Gunung Agung.
- Minderop, Albertine. 2010. *Psikologi Sastra: Karya Sastra, Metode, Teori, dan Contoh Kasus*. Jakarta: Yayasan Pustaka Obor.
- Nurgiyantoro, Burhan. 1995. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- Ratna, Nyoman Kutha. 2004. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Sayuti, Suminto.A. 2000. *Berkenalan dengan Prosa Fiksi*. Yogyakarta: gama Media
- Suryabrata, Sumadi. 1990. *Psikologi Kepribadian*. Jakarta: Rajawali.
- Tarigan, Henry Guntur. 1985. *Prinsip-prinsip Dasar Sastra*. Bandung: Angkasa.
- Widayat, Afendy. 2004. *Diktat Pengantar Pengkajian Sastra*. Yogyakarta: Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, FBS UNY.
- Wirjaharsana, Soeradi. 1928. *Wisaning Agesang*. Yogyakarta: Balai Pustaka.

Wiyatmi. 2009. *Pengantar Kajian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Book Publisher.

Yusuf, Syamsu dan Nurihsan, Juntika. 2008. *Teori Kepribadian*. Bandung: PT Remaja Rosdakarya.

LAMPIRAN

**Lampiran 1. Ringkesaning Cariyos Novel *Wisaning Agesang* anggitanipun
Soeradi Wirjaharsana**

Wisaning Agesang

Novel kanthi irah-irahan Wisaning Agesang menika nyariosaken wanita ingkang nama Raden Rara Subiyah ingkang manggen dados satunggal kaliyan tiyang sepuhipun. Raden Rara Subiyah kagungan pepujaning ati ingkang nama Raden Sudjaka, ananging boten saged palakrama amargi Raden Rara Subiyah sampun dipunjodhokaken kaliyan Raden Kartaubaya. Sejatosisipun Raden Rara Subiyah boten purun dipunjodhokaken amargi Raden Kartaubaya remen gantos-gantos pasangan (thokmis). Ananging Raden Rara Subiyah tetep nampi Raden Kartaubaya dados garwanipun amargi kangge tandha bekti saha piyambakipun welas dhumateng tiyang sepuhipun.

Sesampunnipun palakrama, cekak cariyos, Raden Kartaubaya konangan selingkuh kaliyan tiyang estri sanes lan kagungan niat badhe palakrama kaliyan tiyang estri kasebat. Raden Rara Subiyah ingkang boten purun dipuwayuh milih kondur dhateng griyanipun tiyang sepuhipun saha nyuwun dipunpegat.

Sesampunipun Raden Rara Subiyah gesang kaliyan tiyang sepuhipun, Sudjaka banjur nglamar Raden Rara Subiyah, ananging Raden Sujaka boten saged menapa-menapa amargi Raden Rara Subiyah dereng kaparingan serat pegat saking Raden Kartaubaya. Raden Kartaubaya kagungan niat badhe ngajak rujuk kaliyan Raden Rara Subiyah lan prasapa boten badhe selingkuh malih amargi garwa ingkang enggal kagungan sipat ingkang awon. Sejatosisipun Raden Rara Subiyah boten kersa rujuk kaliyan Raden Kartaubaya amargi piyambakipun sampun kagungan niat lan janji badhe palakrama kaliyan Raden Sujaka. Amargi saking kersanipun tiyang sepuhipun Raden Rara Subiyah ingkang meksa supados kersa rujuk, Raden Rara Subiyah lajeng kapeksa nurut sagah bebrayan malih kaliyan Raden Kartaubaya.

Amargi saking Raden Rara Subiyah rujuk kaliyan Raden Kartaubaya, andadosaken Raden Sujaka kingkin saha asring gerah. Sujaka janji boten badhe palakrama menawi boten kaliyan Raden Rara Subiyah, lajeng piyambakipun tindak dhateng Jakarta, nyambut damel wonten ing Betawi.

Sampun sawetara dangu, sipat awon Raden Kartaubaya kumat malih. Raden Kartaubaya asring boten kondur. Kathah tiyang ingkang ngandharaken bilih Raden Kartaubaya lampah ngiwa. Kadadosan menika ndadosaken Raden Rara Subiyah curiga lan ndhelik-ndhelik nututi ingkang garwa. Boten nginten bilih garwanipun cidra ing janji, Raden Kartaubaya saweg selingkuh kaliyan Mas Ageng Sujinah. Raden Rara Subiyah bingung, menapa ingkang kedah dipuntindakaken. Lajeng piyambakipun anata-nata manahipun lan nyerat serat ingkang ngandharaken bilih piyambakipun kondur dhateng griyanipun tiyang sepuhipun saha nyuwun pegat. Nalika Raden Kartaubaya kondur, Raden Rara Subiyah sampun kesah, namung wonten serat saking Raden Rara Subiyah. Raden Kartaubaya gadhah penggalih bilih Raden Rara Subiyah sampun mangertosi sipat awonipun Raden Kartaubaya.

Raden Kartaubaya lajeng nusul garwanipun supados kersa rujuk malih, ananging Raden Rara Subiyah sampun boten purun. Kapeksa Raden Kartaubaya paring serat pegat, lajeng palakrama kaliyan Mas Ageng Sujinah. Kasunyatannipun Mas Ageng Sujinah kagungan sipat awon, asring poya-poya lan judi, saengga Raden Kartaubaya mlarat, gerah lan tilar donya.

Sesampunipun pegat, Raden Rara Subiyah boten saged nyupekaken Raden Sujaka. Keranta-rantanipun dhateng Raden Sujaka saya damel derdah ing batosipun. Raden Rara Subiyah tindak dhateng Betawi saperlu madosi Sujaka. Wonten ing Betawi Raden Rara Subiyah ndherek paklikipun ingkang asma Pak Ganda. Raden Rara Subiyah madosi Raden Sujaka, ananging piyambakipun pikantuk kabar bilih Raden Sujaka sampun seda amargi netepi janjinipun. Mireng kabar ingkang mekaten, Raden Rara Subiyah rumaos nelangsa nalanipun amargi ingkang dipunipi-ipi sampun boten wonten. Raden Rara Subiyah gerah sesampunipun mireng kabar kasebat, lajeng piyambakipun sampun boten kiyat ngampah wisaning agesang, pungkasanipun Raden Rara Subiyah tilar donya.

Lampiran Tabel Wujud, Faktor ingkang Njalari, saha Cara Anggenipun Mungkasi Derdahing Batos Novel Wisaning Agesang

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
1.	1	<i>“Lah ꦢꦺꦏ꧀ Soebijah sapoenika kadospoendi?” “Ja emboeh, wong doeroeng diwenehi lajang pegat. Aku ora ngreti menjang karepe Kartaoebaja koewi. Karepe aꦢꦶꦩꦺ mono ja soepaja enggal-enggal diwenehi lajang pegat, sabab jen diwajoeh ꦢꦺꦴꦏꦺ emoh.”</i>	5	Pertentangan antawisipun kekajengan lan kasunyatan	Kekajengannipun Raden Rara Subiyah supados dipunpegat, ananging kasunyatan-nipun dereng dipunparingi serat pegat	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Garwanipun palakrama malih, ananging paraga boten dipunpegat	Pasrah dhateng kawontenan	Raden Rara Subiyah pasrah, nenggo kabar saking Kartaubaya
2.	2	<i>“Lah ja koewi. Nanging keprije maneh, poeloeh-poeloeh wis begjane aꦢꦶꦩꦺ, anggone doewe bodjo ora kebeneran, marga saka pameksane iboemoe bijen, doemeh Kartaoebaja kae wong soegih, toer djarene isih prijaji, dadi moeng melik, soegih-singgih, ora mikir marang tembe-boerine.”</i>	5	Peksaan supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	Raden Rara Subiyah dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	Pameksan tiyang sepuhipun/ dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	Raden Rara Subiyah dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	Persona	Raden Rara Subiyah kapeksa nrima Kartaubaya dados garwanipun

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
3.	4	<i>“Ah masa ija ana wong toewa kok moerih alaning anake, sing mest i ja moerih betjike.” “Heh. Moeng moerih betjike? Apa kaanane awakkoe saiki ija betjik, marga akoe nglakoni dawoehe wong toewa?”</i>	12	Pertentangan antawisipun kekajengan lan kasunyatan	Kekajengannipun Raden Rara Subiyah tiyang sepuhipun murih ingkang sae, ananging kasunyatannipun boten	Idiologi kanthi umum kaliyan realitas ingkang beda	Idiologi kanthi umum tiyang sepuh murih ingkang sae, kanyatannipun tiyang sepuhipun Raden Rara Subiyah boten kados idiologi kanthi umum	Persona	Raden Rara Subiyah kapeksa nglampahi dhawuhipun tiyang sepuhipun
4.	5	<i>Raden Rara Soebijah ngoendjal ambekan, raosing manah kados dipoen iris mawi welad, kengetan dateng watekipoen ingkang djaler anggenipoen remen lampah sedeng.</i>	12	Ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kalaksanan	Raden Rara Subiyah ajrih menawi kengetan lelampahanipun Raden Kartaubaya ingkang remen lampah sedeng	Pengalaman/ingatan kala rumiyin	Raden Rara Subiyah ajrih amargi kengetan lelampahanipun Raden Kartaubaya ingkang remen lampah sedeng	Ngicalaken ingatan bab Kartaubaya	Raden Rara Subiyah ngicalaken ingatan bab Kartaubaya ingkang adamel derdah ing batosipun

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
5.	6	<i>Menggah sadjatosipoen, Raden Rara Soebijah poenika manahipoen sampoen goemolong dados satoenggal dhateng Raden Soedjaka, pangraosipoen: boten wonten tijang djaler sanes ingkang kenging dipoen ngengeri, dipoen goeroeni, dipoen sembah, salaminipoen gesang oetawi dipoen adjak gesang sesarengan wonten ing alam padhang poenika, kedjawi Raden Soedjaka; dene anggenipoen ladjeng dhaup kaliyan tijang sanes waoe djalaran saking pameksanipoen ingkang iboe. Mila inggih boten nggoemoenaken, bilih gesangipoen Raden Rara Soebijah boten saged seneng, ngraos gesang tjilaka ngraos gesang sangsara lan tanpa goena.</i>	12	Pertentangan antawisipun kekajengan lan kasunyatan	Kekajengani pun Raden Rara Subiyah palakrama kaliyan Raden Sudjaka, ananging kasunyatanipun piyambakipun kedah palakrama kaliyan Raden Kartaubaya	Pameksan tiyang sepuhipun/ dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	Raden Rara Subiyah dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	Pasrah dhateng kawontenan	Raden Rara Subiyah pasrah dhaup kaliyan tiyang sanes

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
6.	7	<i>Mila sareng ingkang raka, inggih poenika Raden Kartaoebaja nijat baḍe rabi malih, ingrikoe Raden Rara Soebijah roemaos pikantoe margi anggenipoen baḍe saged kaleksanan, sabab Raden Rara Soebijah oegi mangretos bilih Raden Soedjaka oegi boten beda krenteging manahipoen. Nanging kadospoendi? O, mesakaken sanget Raden Rara Soebijah boten dipoen pegat dening Raden Kartaoebaja, namoeng nedya kawajoeh, mila gesangipoen roemaos sengsara sanget.</i>	12	Pertentangan antawisipun kekajengan lan kasunyatan	Raden Rara Subiyah boten dipunpegat dening Raden Kartaubaya, ananging malah dipunwayuh	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Garwanipun palakrama malih, ananging paraga boten dipunpegat	Pasrah dhateng kawontenan	Raden Rara Subiyah namung saged pasrah dhateng kawontenani pun inggih menika badhe dipunwayuh dening Raden Kartaubaya
7.	8	<i>Ingang mekaten poenika toedjoenipoen ḍoemawah ḍateng Raden Rara Soebijah, satoenggaling wanita ingkang pengkoeh ing tekad boten poeroen ladjeng nindakaken lampah ingkang boten prajogi. Kasangsaranipoen ingkang</i>	13	Pertentangan antawisipun pangraos saha kasunyatan	Sejatosipun Raden Rara Subiyah keranta-ranta sanget, ananging kasunyatanipun	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Kasunyatanipun bilih Raden Rara Subiyah garwanipun Raden Kartaubaya	Nrima	Raden Rara Subiyah nrima sedaya kasangsarani pun

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>samanten agengipoen poenika dipoen tampi kalajan sagoenging panarimah lan pamoepoes. Sanadjan agenging katresnanipoen $\mathcal{A}$ateng Raden Soedjaka tanpa oepami, ewasamanten wewados lan pangraos waoe meksa boten ngantos kewedal, dados taksih ngenggeni kasoelasaning pawestri. Oepami ingkang makaten poenika $\mathcal{A}$oemawah ing tijang estri ingkang boten tegoeih imanipoen, mest i sampoen ngglewang $\mathcal{A}$ateng tijang ingkang dipoen tresnani waoe.</i>	13		Piyambaki-pun kedah dipunjagi				
8.	9	<i>“Mas sliramoe rak wis weroeh ta njang kaanankoe saiki iki?” “Doeroeng $\mathcal{A}$ek, nek wis weroeha masa ija ndadak takon.” “Saka karepe si Kartaoebaja, akoe diwajoeh, nanging akoe emoh, aloewoeng ora laki sadjegkoe oerip.”</i>	13	Pertentangan antawisipun kekajengan lan kasunyatan	Raden Rara Subiyah dereng dipunparingi serat pegat	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Garwanipun boten maringi serat pegat	Pemberontakan	Raden Rara Subiyah boten purun dipunwayuh

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
9.	10	<i>Saestoenipoen Raden Rara Soebijah sapoenika sampoen pikantoe margi anggenipoen ba~~d~~e mentas saking loewanging kasangsaran, namoeng ngentosi serat talak kemawon. Nanging ingkang dipoen antos-antos waoe boten ~~d~~ateng-~~d~~ateng. Sapoenika kasangsaranipoen Raden Rara Soebijah sangsaja sanget, rinten daloe tansah prihatos, enget ~~d~~ateng apesing badanipoen, mila saja keranta-ranta, kagagas katetangi katresnanipoen ~~d~~ateng Raden Soedjaka.</i>	17	Pertentangan antawisipun kekajengan lan kasunyatan	Kekajengan-nipun Raden Rara Subiyah supados dipunpegat, ananging kasunyatan-nipun dereng dipunparingi serat pegat	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Garwanipun boten maringi serat pegat, ananging Raden Rara Subiyah namung dipunwayuh	Pasrah dhateng kawontenan	Raden Rara Subiyah pasrah nenggo serat pegat
10.	11	<i>Sarehning pandjenengan sapoenika sampoen kagoengan garwa enggal ingkang ndadosaken pamareming penggalih, toer tjitranipoen sampoen boten ngoetjiwani, mila panjoewoen koela, koela moegi pandjenengan oetjoeli saking asta pandjenengan, preloenipoen</i>	19	Pertentangan antawisipun kekajengan lan kasunyatan	Kekajengan supados dipunpegat dening Kartaubaya, ananging kasunyatanipun namung dipunwayuh	Pengkhianatan	Raden Rara Subiyah dipunkhianati dening Raden Kartaubaya	Persona	Raden Rara Subiyah nyuwun dipunpegat

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>moerih prajogi toemrap ing sadajanipoen. Inggih mesthi anggen pandjenengan pangantenan waoe saged djendjem, awit boten wonten ingkang kagalih ngreregoni. Manawi koela dereng pandjenengan oetjoeli, panggalih pandjenengan tamtoe ladjeng atjawang kalih, wekasan ndadosaken kirang manteping panggalih. Prekawis badan koela, kadospoendi malih kedjawi namung kedah narimah gesang wonten ing djoesoen kaemong dening rama toewin iboe.</i>							
11.	12	<i>Sinten ta wanita ingkang nanang soengkawa poenika? Boten sanes inggih poenika Raden Rara Soebijah, saweg linggih adeleg-adeleg, ngraosaken kasangsaranipoen. Aroeming sekar ingkang katoet sliring angin, toemandoek ing</i>	23	Pertentangan antawisipun kekajengan lan kasunyatan	Kekajengan-nipun Raden Rara Subiyah palakrama kaliyan Raden Sudjaka, ananging	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Raden Rara Subiyah tresna sanget kaliyan Raden Sudjaka, ananging piyambak-	Pasrah dhateng kawontenan	Raden Rara Subiyah namung pasrah dhateng kawontenan inggih menika

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>pangganda, awewahi keranta-rantaning manah kengetan dateng Raden Soedjaka, satoenggaling prija moe da ingkang sanget dipoentresnani, sarta ingkang kenging dipoen ngengeri salaminipoen gesang toer saged damel mareming manah, nanging, o, tjilaka, badanipoen sampoen kawengkoe ing tijang ingkang boten dipoentresnani, namoeng kabekta saking kapeksa, woesana ladjeng tansah adamel sangsara poenika.</i>			ananging kasunyatanni pun piyambak-ipun sampun dipumwengku tiyang sanes	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	ipun dipunwengku tiyang sanes		dados garwanipun Raden Kartaubaya
12.	13	<i>Raden Rara Soebijah mireng prasetyanipoen Raden Soedjaka mekaten waoe, manahipoen kados djinait, koewatos manawi setyanipoen boten saged kaleksanan, awit Raden Rara Soebijah sampoen wonten ingkang mengkoe. Manawi kalampahan makaten, saiba ta genging kasoeshanipoen Raden</i>	23	Pangraos ingkang kuwatos saha dosa	Raden Rara Subiyah ngraosaken kuwatos saha dosa menawi setyanipun Raden Sudjaka boten saged kaleksanan	Kuwatos setyanipun Raden Soedjaka boten saged kaleksanan	Raden Rara Subiyah kuwatos menawi setyanipun Raden Sudjaka boten saged kaleksanan	Nata pikiran/pama nggihipun saha manahipun	Pungkasanipun pepuntuning manahipun Raden Rara Subiyah nekad damel serat dhateng Raden Kartaubaya.

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>Rara Soebijah, roemaos dosa ageng, djalaran Raden Soedjaka ladjeng baꦝe boten rabi salaminipoen, margi saking sangeting tresna ꦢateng badanipoen.</i>							
13.	14	<i>“O ja talah, bok endang matia bae oewis, akoe iki,” makaten pangesahipoen Raden Rara Soebijah,, timbang oerip mangkene tanpa goena. Ah ambakna wong lanang, doewe pangoewasa toemrap njang wong wadon, bok adja tindak sawenang-wenang. O, nanging malah kebeneran. Hem . . . . . . Soe . . . . . . Soe . . . . . . ”</i>	23-24	Kecuwan amargi kekajengan-ipun boten kadadosan	Raden Rara Subiyah kecuwan amargi boten saged palkrama kaliyan Raden Sudjaka saha boten dipunpegat dening Kartaubaya	Pengkhiana-tan	Raden Rara Subiyah dipunkhiana-ti dening Raden Kartaubaya	Putus asa/nyerah	Raden Rara Subiyah ngendika kepengin tilar donya, nedahaken bilih piyambak-ipun putus asa
14.	15	<i>“Iboe, toewin bapak! Poenapa pandjenengan baꦝe ngendelaken kemawon koela wonten tanganipoen tijang ingkang makaten poenika. Saoepami</i>	25	Ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kalaksanaan	Raden Rara Subiyah ajrih menawi Raden Kartaubaya	Pengalaman/ingatan kala rumiyin	Pengalaman Raden Rara Subiyah ingkang nate dipunseling-	Nolak Raden Kartaubaya	Raden Rara Subiyah nolak Raden Kartaubaya dados

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>jektos pijambakipoen baḍe menḍet koela malih, poenika saestoenipoen saking kepepet, dados manawi pijambakipoen angsal sawangan sanes, koela mesṭi i dipoen boetjal malih.”</i>			l slampahan sedeng malih kados kala rumiyin		kuhi dening Kartaubaya		garwanipun malih
15.	16	<i>Raden Rara Soebijah manahipoen roewed sanget. Ing batos mila welas ningali bapak iboenipoen. Roemijin mila, anggenipoen kedoegi nglampahi dados djoḍonipoen Raden Kartaoebaja oegi namung saking welasipoen ningali bapak toewin iboe, pangangkahipoen kenginga kangge ganḍoelan, margi pikantoek tijang soegih.</i>	25	Kapeksa lan nurut kaliyan tiyang sepuhipun	Raden Rara Subiyah kapeksa nurut kaliyan tiyang sepuhipu, inggih menika palkrama kaliyan Raden Kartaubaya	Welas dhumateng tiyang sepuhipun	Raden Rara Subiyah welas dhateng tiyang sepuhipun saengga kapeksa lan nurut	Nrima	Raden Rara Subiyah nrima Raden Kartaubaya dados garwanipun
16.	17	<i>Sarehning sampoen makaten kadadosanipoen, Raden Rara Soebijah ladjeng baḍe meḍaraken raosing manah, pangadjeng-adjengipoen sageda bapa-iboe anḍahara atoeripoen.</i>	25	Rangu-rangu menawi badhe medharaken raos	Raden Rara Subiyah Rangu-rangu menawi badhe medharaken	Ajrih damel kuwatos lan kecuwan tiyang sepuhipun	Raden Rara Subiyah ajrih damel kuwatos lan kecuwan tiyang	Medharaken raos	Raden Rara Subiyah medharaken raos

		<i>Manawi</i>							
--	--	---------------	--	--	--	--	--	--	--

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>atoeripoen poenika tinoeroetan, mest i ladjeng mentas pijambak boten dados rerengganing tijang sepoe, awit sanadjan Raden Soedjaka blandjanipoen dereng ka ah, nanging sampoen tjekap kangge gesang tijang kekalih, dados boten ngawrat-awrati tijang sanes. Sareng manahipoen sampoen goemolong, ladjeng matoer.</i>			raos amargi kuwatos lan kecuwan tiyang sepuhipun		sepuhipun		
17.	18	<i>Sareng manahipoen sampoen goemolong, ladjeng matoer: "Iboe, koela poenika sajektosipoen sanget welas dateng iboe. Manawi boten makaten, roemijin koela rak inggih boten poeroen nglampahi ka daopaken kalijan Raden Kartaoebaja, awit koela ladjeng adamel kesangsaraning tijang sanes ingkang sakelangkoeng koela tresnani.</i>	26	Kapeksa lan nurut kaliyan tiyang sepuhipun	Raden Rara Subiyah kapeksa nurut kaliyan tiyang sepuhipun inggih menika palakrama kaliyan Kartaubaya	Welas dhumateng tiyang sepuhipun	Raden Rara Subiyah welas dhumateng tiyang sepuhipun saengga piyambakipun kapeksa nurut kaliyan tiyang sepuhipun	Nrima	Raden Rara Subiyah nrima Raden Kartaubaya dados garwanipun

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
18.	19	<i>“Kangmas, koela ataḍah doeka. O Allah, njoewoen pangapoenten,” witjantenipoen Raden Rara Soebijah angoendjal napas. Doemoegi samanten sampoen boten saged neroesaken temboengipoen waoe, awit ḍaḍanipoen ngraos sesak, manahipoen boten kanten-kantenan, keranta-ranta sanget ḍateng lelampahanipoen.</i>	32	Ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kalaksanan	Raden Rara Subiyah ajrih menawi Raden Kartaubaya lelampahan sedeng malih kados kala rumiyin	Pengalaman/ingatan kala rumiyin	Pengalaman Raden Rara Subiyah ingkang nate dipunselingk uhi dening Kartaubaya	Nolak panyuwunipun Raden Kartaubaya	Raden Rara Subiyah nolak Raden Kartaubaya dados garwanipun malih
19.	20	<i>“Dadi ora gelem sababe apa?” Raden Rara Soebijah boten enggal-enggal mangsoeli, manahipoen rangoe-rangoe, angel sanget baḍe ngedalaken saraosing manah. Dangoe-dangoe lajeng witjanten: “Inggih boten kenging poenapa-poenapa”.</i>	33	Rangu-rangu tumrap keputusan ingkang sampun dipunpilih	Raden Rara Subiyah rangu-rangu tumrap keputusan-nipun inggih menika nolak Raden Kartaubaya dados garwanipun malih	Pengalaman/ingatan kala rumiyin	Raden Rara Subiyah kuwatos pengalaman kala rumiyin kadadosan malih	Nolak Raden Kartaubaya	Nolak Raden Kartaubaya dados garwanipun malih saha nyuwun dipunpegat

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
20.	22	<p><i>“Kangmas rak sampoen tampi serat koela ta?” witjantenanipoen Raden Rara Soebijah,, moegi kangmas nggaliha dhateng serat koela waoe.”</i></p> <p><i>“Mikir marang oenining lajangmoe? O, dadi tegese kowe meksa ndjaloek pegat?”</i></p> <p><i>“Inggihi,” wangsoelanipoen Raden Rara Soebijah kanthi i tatag.</i></p>	33	Rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis/ rangu-rangu anggenipun mendhet kaputusan	Raden Rara Subiyah rangu-rangu	Raden Rara Subiyah rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan		Nolak Raden Kartaubaya	Raden Rara Subiyah nolak Raden Kartaubaya dados garwanipun malih saha nyuwun dipunpegat
21.	23	<p><i>Sanadjan Raden Rara Soebijah mopo boten poeroen ka dhateng kalijan Raden Kartaoebaja, nanging woesananipoen kapeksa ladjeng manoet kanthi i panalangsa, sabab dipoen peksa iboenipoen, kedah poeroen nglampahi.</i></p>	37	Kapeksa lan nurut kaliyan tiyang sepuhipun	Raden Rara Subiyah kapeksa nurut kaliyan tiyang sepuhipun inggihi menika palakrama kaliyan Kartaubaya	Pameksan-nipun tiyang sepuhipun/ dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	Raden Rara Subiyah dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	Nrima	Raden Rara Subiyah kapeksa nrima Raden Kartaubaya dados garwanipun
22.	24	<i>“Genea kok gelem diolehake Kartaoebaja?”</i>	44	Peksaan supados	Raden Rara Subiyah	Pameksan tiyang	Raden Rara Subiyah	Pasrah dhateng	Raden Rara Subiyah

		<i>“Lah inggih poenika, boe,</i>		palakrama	dipunpeksa	sepuhipun/	dipunpeksa	kawontenan	pasrah
--	--	----------------------------------	--	-----------	------------	------------	------------	------------	--------

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>panarikin kadonjan. Estoenipoen mekaten boten poeroen, nanging sareng tijang sepoehipoen ningali dhateng kasoegihanipoen Raden Kartaoebaja, anak lajeng dipoen roda-peksa kedah poeroen nglampahi."</i>		kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	dipunpeksa supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani	supados palakrama kaliyan tiyang ingkang boten dipuntresnani		dhateng kawontenan inggih menika kapeksa palakrama kaliyan Raden Kartaubaya
23.	25	<i>Woes ana sapasar kang kepoengkoer iki, Kartaoebaja teka menjang Karangsari, preloene marani akoe, marga bodjone kang anjar wis dipegat maneh. Ing kono warna-warna pamiloetane marang akoe, nganggo soempah-soempah barang; jen ora diwajoeh maneh, lan deweke arep mareni kabeh alaning kalakoeane kaja kang oewis-oewis, apa dene sagoeh nganani apa-apa kang dadi pandjaloekkoe, bapak iboe oega apa sapamoendhete bakal</i>	44-45	Rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan	Raden Rara Subiyah rangu-rangu nemtokaken pilihan antawisipun nrima Kartaubaya dados garwanipun malih utawi netepi janjinipun Sudjaka	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Kekajengan-nipun Raden Subiyah boten purun nrima Kartaubaya, ananging kasunyatanni pun tiyang sepuhipun meksa supados nrima Raden Kartaubaya	Pasrah dhateng kawontenan	Raden Rara Subiyah pasrah dhateng kawontenan ingkang kedah nrima Kartaubaya dados garwanipun malih

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<p><i>dianani, anggere akoe gelem dibojongi maneh. Nanging, sanandjan kaja ngapa lemesing kan~~d~~ane Kartaoebaja lan kasagoehane ikoe maoe kabeh, ora tak paeloe, akoe ora gigrig, awit akoe satemene isih tresna banget karo kangmas, oetawa maneh akoe wis djandji, sabisa- bisa arep oerip bebarengan karo kangmas, dadi tjekake akoe isih abot banget karo kangmas. Nanging . . . . . a~~d~~oeh . . . . . Soedjaka . . . . . Soedjaka, gantilaning atikoe . . . . . O, ketiwasan. Iboe semoene kepentjoet banget marang omonge si Kartaoebaja, samono oega bapak, wangoene pretjaja banget marang soempahe si Kartaoebaja maoe. Woesanane akoe bandjoer tansah diarih-arih soepaja gelema dibaleni maneh.</i></p>							

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>Akoe panggah, emoh noeroeti. Bareng pengarih-arihe maoe woes ana patang dina, penggalihe bapak lan iboe manawa gerah banget, dene pangandikane oara takgoegoe, woesana bandjoer ngetokake pangandika poengkasan, nanging pangandika njasar. Ora nggalih marang kawoesanane. Oepama akoe teroes nampik marang Kartaoebaja, akoe bakal ditoen~~d~~oeng, lan ora diakoe anak, toer nganggo disoepatani.</i>							
24.	26	<i>Adoeh Soedjaka, ing kono rasaning atikoe kaja disoewir-soewir, pegel setengah mati. Woesanane, saking wedi-wedikoe marang wong toewa, Soedjaka, apa maneh akoe iki moeng sawidjining wong wadon kang toena ing boedi, ambaning djangkahkoe mung sago~~d~~ong kelor, kang mest~~t~~i akoe bakal ora</i>	45	Kapeksa lan nurut kaliyan tiyang sepuhipun	Raden Rara Subiyah kapeksa nurut kaliyan tiyang sepuhipun inggih menika palakrama kaliyan	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Kekajengan-nipun Raden Subiyah boten purun nrima Kartaubaya, ananging kasunyatanipun tiyang sepuhipun	Persona	Raden Rara Subiyah kapeksa lan nurut kaliyan tiyang sepuhipun

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>koewat nanggoelangi kasangsaran apa kang bakal toemiba ing awakkoe, oepama akoe sida ditoen~~d~~oeng dening wong toewa. Marga saka ikoe . . . . . moela . . . . . akoe ija kapeksa bandjoer noeroet.</i>			Kartaubaya		meksa supados nrima Raden Kartaubaya		
25.	27	<i>Saiki mas, sarehning mangkene kadadeane, prasetyamoe biyen kae djabelen, kangmas goleka bakal garwa liyane akoe bae, kang loewih ajoe, kang loewih oetama. Dene dosakoe kang tanpa wangenan maoe, lantaran tjidra ing djandji; apoeranen, banget panjoewoenkoe.</i>	45	Kapeksa lan nurut kaliyan tiyang sepuhipun	Raden Rara Subiyah dipunpeksa dening tiyang sepuhipun dados garwanipun malih Raden Kartaubaya	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Kekajengan-nipun Raden Subiyah boten purun nrima Kartaubaya, ananging kasunyatanni pun tiyang sepuhipun meksa supados nrima Raden Kartaubaya	Kesadaran dhiri	Raden Rara Subiyah ndhawuhi Raden Sujaka supados pados tiyang estri sanes

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
26.	28	<i>Raden Rara Soebijah manahipoen terataban, boten nginten sanget bilih anggenipoen mampir mrikoe poenika badhe manggih prakawis. Serat waoe ladjeng dipoentampeni kalajan goemeter. Sareng dipoentingali seratanipoen, boten pangling jen seratanipoen Raden Soedjaka. Serat waoe ladjeng kabikak, manahipoen koewoer sanget, koewatos manawi konangan Raden Kartaoebaja.</i>	51	Ajrih menawi garwanipun mangertos bilih Raden Rara Subiyah nampi serat saking tiyang jaler	Raden Rara Subiyah ajrih menawi garwanipun mangertos bilih Raden Rara Subiyah nampi serat saking tiyang jaler	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan wiwitanning panggraita	Raden Rara Subiyah boten nginten badhe manggihaken perkawis	Nata pikiran/pama nggihipun saha manahipun	Raden Rara Subiyah anata-anata manahipun supados boten konangan Raden Kartaubaya
27.	29	<i>Raden Rara Soebijah ing samargi-margi tansah nggagas dateng Raden Soedjaka, boten kenging dipoensoepekaken, keranta-rantanipoen saja boten kenging dipoen sajoeti. Nanging sedaja waoe tansah dipoen djagi sampoen ngantos ngatawisi, dados boten ngantos kedjoeran dening ingkang raka, poenapa ingkang dados kanjoetaning manahipoen.</i>	52	Pertentangan antawisipun pangraos saha kasunyatan	Sejatosipun Raden Rara Subiyah keranta-ranta sanget, ananging kasunyatanipun piyambakipun kedah dipunjagi	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Kasunyatanipun bilih Raden Rara Subiyah garwanipun Raden Kartaubaya	Kesadaran dhiri	Raden Rara Subiyah sadar bilih piyambakipun garwanipun raden kartaubaya

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
28.	30	<i>Mila ketingalipoen anggenipoen djedjo^oan inggih kados atoet aroentoet sadjatos, awit saking pinteripoen Raden Rara Soebijah anggenipoen ngemong ^oateng Raden Kartaoebaja. Sanadjan ing batos boten patos seneng, nanging ing lahiripoen saged njaketjakaken manahipoen Raden Kartaoebaja.</i>	52	Pertentangan pangraos	Sejatosipun Raden Rara Subiyah keranta-ranta sanget, ananging kasunyatanipun piyambakipun kedah dipunjagi	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Kasunyatanipun bilih Raden Rara Subiyah garwanipun Raden Kartaubaya	Kesadaran dhiri	Raden Rara Subiyah sadar bilih piyambakipun garwanipun raden kartaubaya
29.	31	<i>Kasangsajanipoen waoe dipoen lampahi kan^t i sanget genging pamoepoes, ngraos sampoen begdjaning badanipoen kedah makaten, boten kenging sinelakan. Panarimahing manah ^oateng pepes^t ening badanipoen ingkang makaten waoe ba^oe kangge sangoe mantoek ^oateng ing djaman kalanggengan.</i>	52	Kecuwam amargi kekajenganipun boten saged kalampahan	Raden Rara Subiyah kecuwam amargi kekajenganipun boten saged kalampahan	Kengetan dhateng Sujaka	Raden Subiyah kengetan dhateng Raden Sujaka ananging piyambakipun sampun dados garwanipun Raden Kartaubaya	Nrima	Raden Rara Subiyah nrima ingkang dados pepestenning badannipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
30.	32	<i>Manawi kengetan lelampahanipoen Raden Kartaoebaja ingkang sampoen-sampoen, manahipoen boten saged tentrem, tansah sangga roenggi. Poenapa malih sareng nitik anggenipoen kerep kekesahan, manahipoen saja keranta-ranta sanget.</i>	67	Ajrih dhateng kadadosan ingkang nate kalaksanan	Raden Rara Subiyah ajrih menawi kengetan lelampahanipun Raden Kartaubaya	Pengalaman/ingatan kala rumiyin	Raden Rara Subiyah ajrih amargi kengetan lelampahanipun Raden Kartaubaya ingkang remen lampah sedeng	Ngicalaken ingatan bab Kartaubaya	Raden Rara Subiyah ngicalaken ingatan bab Kartaubaya ingkang adamel derdah ing batosipun
31.	33	<i>Katjarijos, anoedjoe satunggaling dinten Raden Kartaoebaja pamit malih dhateng Raden Rara Soebijah, nijatipoen inggih bade pepanggihan kalijan Mas Adjeng Soedjinah wonten ing grijanipoen pak Gabroel, temboengipoen: “dek, akoe mengko sore arep menjang Koe awinangoen, preloe nemoni kang Rana, ngremboeg prekara dagangan. Sarehning adoh, adek ora soesah meloe, sesoek esoek akoe ja moelih. Akoe arep noenggang sepoer sing djam 4 bae, sedeng</i>	68	Rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis/rangu-rangu anggenipun mendhet kaputusan	Raden Rara Subiyah rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis/rangu-rangu anggenipun mendhet kaputusan	Pengkhianatan	Raden Rara Subiyah dipunkhianati dening Raden Kartaubaya	Mastekaken keleresan/madosi menapa ingkang leres/kaleresan	Raden Rara Subiyah mestekaken keleresan/madosi menapa ingkang leres/kaleresan menawi garwanipun cidra ing janji

		<i>ejoeb dalane.</i>							
--	--	----------------------	--	--	--	--	--	--	--

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>“Inggih mangga,” wangsoelanipoen Raden Rara Soebijah, nanging sampoen kraos manahipoen, lan boten mamang malih bilih Raden Kartaoebaja tjidra. Raden Rara Soebijah sampoen mestekaken, sapoenika namoeng kantoen ngentos dawahing wantji oetawi mangsa anggenipoen bade nagih djandjinipoen, inggih poenika ngentos manawi prakawis poenika sampoen kasoemerepan kalajan mripatipoen pijambak.</i>							
32.	34	<i>Raden Rara Soebijah, ingkang tjilaka waoe, sadangoenipoen dipoentilar Raden Kartaoebaja sapisan poenika, manahipoen kados wonten ingkang ndjawil, jen ingkang raka saestoe lampah tjidra, saoepe dateng prasetyanipoen. Poenapa malih wonten wonten panakawanipoen ingkang tjarijos, bilih kesahipoen</i>	68	Rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan	Raden Rara Subiyah rangu-rangu anggenipun nemtokaken garwanipun cidra ing janji menapa boten	Wiyosipun kabar enggal	Raden Rara Subiyah mireng kabar bilih Raden Kartaubaya lampah ngiwa	Mastekaken keleresan/ Madosi menapa ingkang leres/ kaleresan	Raden Rara Subiyah mestekaken keleresan/ madosi menapa ingkang leres/ kaleresan menawi

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>Raden Kartoebaja boten dateng setatsijoen, nanging ngaler ngilen, noempak dokar ingkang marginipoen nglankoeng pategilan lan pasabinan. Raden Rara Soebijah sareng mireng makaten ladjeng saged mestekaken tjidranipoen ingkang raka.</i>							garwanipun cidra ing janji
33.	35	<i>Meh saben dinten Raden Rara Soebijah mireng kabar saking tangga tepalih oetawi tepanganipoen, ingkang mratelakaken bilih ingkang raka lampah ngiwa, nanging Raden Rara Soebijah tansah boten ngandel, awit dereng njipati pijambak.</i>	69	Rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan	Raden Rara Subiyah rangu-rangu anggenipun nemtokaken garwanipun cidra ing janji menapa boten	Wiyosipun kabar enggal	Raden Rara Subiyah mireng kabar bilih Raden Kartaubaya lampah ngiwa	Mastekaken keleresan/ Madosi menapa ingkang leres/ kaleresan	Raden Rara Subiyah mestekaken keleresan/ madosi menapa ingkang leres/ kaleresan menawi garwanipun cidra ing janji

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
34.	36	<i>Sapoenika baḍe keweleh. Masa inggih, ingatasipoen ngrembag dagangan ḍateng Koeṭ awinangoen teka pangkatipoen sonten. Kenging poenapa boten kala waoe endjing, toer sonten saged mantoek. Ingrikoe Raden Rara Soebijah prihatos sanget, kagagas saja ngranoehi, dangoe-dangoe Raden Rara Soebijah boten kijat ngampah raosing ḍaḍanipoen ingkang sampoen kebak panalangsa waoe, woesana ladjeng toewoeh kanepsonipoen.</i>	69	Kecuwan tumrap lelampahani-pun Raden Kartaubaya	Raden Rara Subiyah prihatos mangertosi lelampahani-pun Raden Kartaubaya	Pengkhiana-tan	Raden Rara Subiyah dipunkhiana-ti dening Raden Kartaubaya	Mastekaken keleresan/ Madosi menapa ingkang leres/ kaleresan	Raden Rara Subiyah mestekaken keleresan/ madosi menapa ingkang leres/ kaleresan menawi garwanipun cidra ing janji
35.	37	<i>“Aḍoeh tobat, Pangeran. Keprije betjike awakkoe saiki, apa bali apa mleboe? Oepama taklebonana, ora woeroeng sida ana rame-rame, sabab akoe meṭ i ora koewat njanḍet kanepsonkoe. Oepama bali . . . . keprije? Ah, aloewoeng tak oendoeri moenḍak koerang prajoga kadadeane.”</i>	70	Rangu-rangu anggenipun nemtokaken pilihan	Raden Rara Subiyah bingung anggenipun nemtokaken menapa ingkang kedah dipunlampahi	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan wiwitanning panggraita	Kasaunyatan bilih Raden Kartaubaya cidra ing janji	Kesadaran dhiri	Raden Rara Subiyah milih kondur kemawon tinimbang damel rame

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
36.	38	<p><i>Dangoe sanget anggenipoen anata-nata pikiranipoen, dipoen arem-aremi, dipoen lelipoer pijambak, soepados sampoen ngantos keranta-ranta sanget. Sareng sampoen ragi lilih, saweg saged ngempakaken poetjoeking pen ꦢꦠꦺꦁ kretas, ingrikoe ladjeng wiwit njerat, sinarengan wedaling eloeh atjarotjosan. Enggaling tjarijos, serat sampoen rampoeng ladjeng kalebetaken ing amplop, dipoen ngalami pisan, sarta ladjeng kagleꦠ akaken wonten sanginggiling medja ngrikoe, soepados saged enggal kasoemerepan ing Raden Kartaoebaja. Raden Rara Soebijah ladjeng menjat, mbikak lemari menꦢꦺꦠ serat pradjandjian ingkang nelakaken: manawi Raden Kartaoebaja tjidra sapisan engkas, pataman ing ꦢꦺꦴꦱꦺꦴꦤ Karangsari dados melikipoen Raden Rara Soebijah,</i></p>	71	Rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis	Raden Rara Subiyah rangu-rangu tumrap kaprigelan dhiri kangge mungkasi perkawis/ rangu-rangu anggenipun mendhet kaputusan, dangu anggenipun mungkasi derdah ing batosipun	Pengkhiana-tan	Raden Rara Subiyah dipunkhiana-ti dening Raden Kartaubaya	Nata pikiran/pa-manggihipun	Raden Rara Subiyah nanata-nata pikiran/pa-manggihipun

		<i>makaten Raden Rara Soebijah ladjeng njat ngadeg, mapan tilem,</i>			ajrih damel kuwatos lan				
--	--	--	--	--	----------------------------	--	--	--	--

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>preloenipoen namoeng soepados iboenipoen sampoen sanget- sanget anggenipoen koewatos ꦢꦠꦺꦁꦥꦶꦗꦩꦧꦏꦶꦥꦺꦤ. Iboenipoen langkoeng bingah manahipoen, nginten bilih pangarem-arem sapisan poenika wonten tandjanipoen, saged njoedakaken kasoeshanipoen Raden Rara Soebijah.</i>			kecuwan tiyang sepuhipun				
39.	41	<i>Raden Rara Soebijah sanadjan sampoen mapan tilem, nanging meksa boten saged tilem, manahipoen tansah kagoꦢꦤ dening angen-angen, ketang sakiting manah salaminipoen kawengkoe dening Raden Kartaoebaja, kawimboehan enget ꦢꦠꦺꦁꦲꦒꦺꦁꦶꦁꦠꦼꦱꦤꦶꦥꦺꦤ Raden Soedjaka, ingkang sapoenika boten kantenan doenoengipoen. Dipoen padosi</i>	78	Bingung anggenipun manggihaken Soedjaka	Raden Rara Subiyah bingung anggenipun manggihaken Sudjaka wonten pundi	Kengetan dhateng Sudjaka	Raden Rara Subiyah kengetan dhateng Sudjaka	Pasrah dhateng kawontenan	Raden Rara Subiyah namung saged pasrah dhateng kawontenan

		wonten poendi? a ~~d~~ oeh, inggih namoeng poenika ingkang damel							
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>saja giḍoehing manahipoen Raden Rara Soebijah.</i>							
40.	42	<i>“Aḍoeh djantoeng atikoe, Soedjaka, Soedjaka. Awan bengi pikir koe ora ana maneh, ketjaba moeng mikir kowe. Akoe nganti ora dojan mangan lan ora bisa toeroe, awit . . . . . aḍoeh kalingane mangkene rasane wong tininggal dening kekasih, mangan sega kaja mangan beling, ngombe banjoe kaja ana erine. Wah, nek moeng tansah mangkene bae, bandjoer keprije kadadeane awakkoe. O, Soedjaka welasana akoe.”</i> <i>Wonten ing patileman kraos boten saketja, maloemah boten seketja, miring boten keleresan, linggih inggih lepat, sasolah tingkahipoen sarwa lepat sedaja.</i>	79	Pertentangan antawisipun kekajengan lan kanyatan	Raden Rara Subiyah taksih ngajengaken kepanggih kaliyan Raden Sudjaka ingkang boten mangertos kawontenan-nipun	Ngajengaken menapa ingkang dereng mesthi	Raden Rara Subiyah taksih ngajengaken janji saha sumpahipun Raden Sudjaka ingkang kala rumiyin	Putus asa/nyerah	Raden Rara Subiyah putus asa amargi boten mangertos kawontenani pun Raden Sudjaka wonten pundi
41.	43	<i>“Aḍoeh Soedjaka”, sambatipoen sarwi ambanting badanipoen.</i> <i>“Aḍoeh Soedjaka, apa kowe wis</i>	79	Pertentangan antawisipun kekajengan	Raden Rara Subiyah taksih	Ngajengaken menapa ingkang	Raden Rara Subiyah taksih	Nata pikiran/pama nggihipun	Raden Rara Subiyah anata-nata

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>lali babar pisan karo awakko?</i> <i>Apa kowe isih koekoeh ngoegemi</i> <i>saoempahmoe bijen, ~~dek~~ nalika</i> <i>pa~~da~~ dolan menjang pategalan?</i> <i>Jen kowe njata isih setya marang</i> <i>soempahmoe, tegoeh djandjimoe,</i> <i>jen njata ora maneh kang</i> <i>kotresnani lijane awakko, ...</i> <i>. ah, ja koewi kang dakkarepake.</i> <i>Katresnanmoe kang toemrap</i> <i>marang awakko tanpa</i> <i>wangenan, ikoe ora bakal daksia-</i> <i>sia, ora bakal dakregani, nanging</i> <i>bakal dakimbangi, Soedjaka.”</i> <i>Doemoegi samanten Raden Rara</i> <i>Soebijah kendel, ~~da~~anipoen</i> <i>kraos sesek.</i>		lan kanyatan	ngajengaken janji saha sumpahipun Raden Sudjaka ingkang kala rumiyin	dereng mesthi	ngajengaken janji saha sumpahipun Raden Sudjaka ingkang kala rumiyin	saha manahipun	pikiran/pama nggihipun saha manahipun
42.	45	<i>Woesana djen~~de~~la katoetoep,</i> <i>Raden Rara Soebijah ladjeng</i> <i>mapan tilem, nanging meksa</i> <i>boten saged tilem, awit kengetan</i> <i>Raden Soedjaka, ingkang boten</i> <i>kantenan doenoengipoen, dados</i> <i>oepami ba~~de~~ dipoen padosana,</i>	79-80	Bingung anggenipun manggihaken Soedjaka	Raden Rara Subiyah bingung anggenipun manggihaken Sudjaka wonten pundi	Kengetan dhateng Sudjaka	Raden Rara Subiyah kengetan dhateng Sudjaka	Putus asa/nyerah	Raden Rara Subiyah putus asa/nyerah amargi boten saged manggihaken

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>dipoen padosi dateng poendi. Oepami teranga doenoengipoen, mest i bade dipoen soesoel, sanadjan kapalangana mloempat, kadadoenga medot, saking sampoen boten kijat nahen doehkita ingkang samanten waoe.</i>							Raden Sudjaka
43.	46	<i>Raden Rara Soebijah, sandjan manahipoen sampoen poetoeng, nanging sareng dipoen roengkebi pangkonipoen dening Raden Kartaoebaja toer mawi dipoen tangisi, manahipoen oegi ladjeng keranta-ranta sanget, woesana ladjeng boten saged ngampah wedaling eloeh, toemoet nangis, ngantos sirahipoen Raden Kartaoebaja teles dening eloehipoen Raden Rara Soebijah. "Mang . . . . . ke roemi . . . . . jin, kang . . . . . mas," witjantenipoen Raden Rara Soebijah kalijan mingseg-mingseg nanging dangoe-dangoe ladjeng saged sareh.</i>	80	Bingung anggenipun nemtokaken pangraosipun	Raden Rara Subiyah bingung anggenipun nemtokaken pangraosipun	Pengalaman/ingatan kala rumiyin	Raden Rara Subiyah bingung amargi kengetan lelampahanipun Raden Kartaubaya ingkang remen lampah sedeng	Nolak Raden Kartaubaya	Raden Rara Subiyah nolak Raden Kartaubaya dados garwanipun malih saha nyuwun dipunpegat

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
44.	47	<i>Sampoen dangoe Raden Rara Soebijah anggenipoen baꦕꦺ gaꦕah atoer ꦢateng bapak iboenipoen, nanging tansah tjinanꦢet kemawon, manawi saged, sedyanipoen poenika sampoen ngantos kaladjeng, sabab tamtu saged ndjalari risaking manahipoen tijang sepoe. Sarehning sapoenika sampoen njata, bilih raosing manah boten kenging dipoen sajoeti, mila ladjeng kepeksa mblakakaken prakawis waoe ꦢateng bapak-iboenipoen, sanadjan baꦕꦺ kadospoendi kadadosanipoen dipoen temah, awit menawi boten makaten, sakiting manah sampoen mesꦠi i boten baꦕꦺ saged waloaja, malah bokmanawi saged ndjalari tiwasipoen.</i>	87	Rangu-rangu menawi badhe medharaken raos	Raden Rara Subiyah rangu-rangu menawi badhe medharaken raos amargi ajrih damel kuwatos lan kecuwan tiyang sepuhipun	Ajrih damel kuwatos lan kecuwan tiyang sepuhipun	Raden Rara Subiyah ajrih damel kuwatos lan kecuwan tiyang sepuhipun	Medharaken raos	Raden Rara Subiyah medharaken raos

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
45.	48	<i>Katjarijos Raden Rara Soebijah ingkang gesangipoen boten adoenoengan begdja, sapoenika wonten ing Batawi nan~~d~~ang sakit sanget. Dene ingkang ndjalari sakit sanget waoe, margi maos wonten ing serat kabar, bilih gantilaning manahipoen ingkang dipoen ipi- ipi, ingkang dipoen adjap-adjap dipoen padosi, dipoen boedjeng-boedjeng ngantos doemoegi ing Batawi, sapoenika sampoen boten wonten ingartjapada, sampoen atilar donja, margi netepi soempahipoen.</i>	105	Pertentangan antawisipun kekajengan lan kasunyatan	Raden Rara Subiyah boten saged kepanggih kaliyan Raden Sudjaka	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Kasunyatan bilih Raden Sudjaka sampun atilar donya	Pasrah dhateng kawontenan	Raden Rara Subiyah pasrah dhumateng Gusti Alloh
46.	49	<i>Pengarep-arepkoe marang senenging oerip wis ora ana, awit Soedjaka wis ora ana, lan akoe ora bisa oerip seneng, jen ora karo Soedjaka. O, Soedjaka, Soedjaka, ... antenana akoe. Akoe wis ora preloe lawas-lawas neng alam donja, akoe wis tanpa</i>	105	Kecuwan amargi kekajengani-pun boten kadadosan	Raden Rara Subiyah ngraosaken kecuwan amargi kekajengani-pun boten kadadosan	Kasunyatan ingkang boten laras kaliyan kekajengan	Kasunyatan bilih Raden Sudjaka sampun atilar donya	Putus asa/nyerah	Raden Rara Subiyah ngendika kepengin tilar donya, nedahaken bilih piyambak-

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>goena oerip neng donja maneh. Soedjaka . . . . . ora . . . . . ora Soedjaka, akoe emoh oerip maneh.</i> ”							ipun putus asa amargi boten kiyat ngampahi derdah ing batosipun
47.	50	<i>“Bapak . . . . . iboe . . . . . aḍoeh . . . . . tijang sepoeh . . . . . .koela. Bapak . . . . . koela . . . . . sampoen . . . . . boten kijat . . . . . kataman . . . . . wisaning agesang . . . . . dangoe-dangoe. Boten langkoeng . . . . . bapak lan iboe, ... koela . . . . . njoewoen . . . . . pangestoe . . . . . . baḍe noesoel . . . . . kekasih koela.” Doemoegi samanten kendel sekeḍap, ladjeng witjanten malih. “Bapak . . . . . , serat kabar . . . . . inganḍap . . . . . bantal poenika . . . . . moegi . . . . . kawaosa.” Sasampoenipoen witjanten makaten Raden Rara Soebijah</i>	108	Kecuwan amargi kekajenganipun boten kadadosan	Raden Rara Subiyah ngraosaken kecuwan amargi kekajengani-pun boten kadadosan inggih menika boten saged kepanggih kaliyan Raden Sudjaka	Boten kiyat ngraosaken wisaning agesang	Raden Rara Subiyah sampun boten kiyat ngraosaken wisaning agesang	Putus asa/nyerah	Raden Rara Subiyah ngendika kepengin tilar donya, nedahaken bilih piyambak-ipun putus asa amargi boten kiyat ngampahi derdah ing batosipun

		<i>ladjeng ngeremaken</i>							
--	--	---------------------------	--	--	--	--	--	--	--

Tabel salajengipun

No.	No. Data	Pethikan Dhata	Kaca	Derdahing Batos		Faktor ingkang Njalari		Anggenipun Mungkasi	
				Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	Cara	Indikator
		<i>mripatipoen sarwi angoendjal napas pandjang . . . . . A~~d~~oeh, mesakaken . . . . . Raden Rara Soebijah ngoendjal napas ingkang poengkasan, ontjating rohipoen Raden Rara Soebijah ngleresi djam 9 kirang sadasa menit.</i>							